

ESKİ İRANDA DİNLER VE DİNSEL İNANIŞLAR-I

NİMET YILDIRIM*

ÖZET

İran’da dinle ilk olarak Aryalar döneminde karşılaşılır. Aryalar, İran ve Hint bölgelerine yerleştikten sonra büyük kültürler, medeniyetler, sosyal ve siyasi düzenler kurdular ve tarihe büyük dinler başladılar. Hint’te “Veda” ve “Buda” dinleri; İran’da, “Mitra”, “Zerdüş”, “Mani”, “Mazdek” dinleri Aryalardan kalmıştır. İranlıların büyük tanrılarından biri yüce gök tanrısıdır. İran dillerinde bu ilk gök tanrının adının ne olduğu bilinmemektedir. *Avesta*’da karşımıza çıkan ve Zerdüş’ün dinsel devriminin merkezine yerleştirerek değiştirmeye çalıştığı tanrı, “*Bilge Efendi*” ve “*Her şeyi bilen*” anlamlarındaki “Ahura Mazda” adını taşıyordu.

Aryalar tarih öncesi devirlerde çok çeşitli ve birbirinden farklı tanrılara taparlardı. Zerdüş öncesi devirlerde Arya ırkı tek tanrı inancına sahip değildi. Ancak tarihsel çağlarla birlikte Zerdüş inancının da gelmesiyle inancıları tek tanrı inancına dönüşmüştür. Sasanî egemenliğinden önce de İran halkları arasında yaygın olarak taraftar bulmuş olan Zerdüş inancı, bu hanedan zamanında da yaygınlaşmasını sürdürdü. Zerdüşlük, Sasanîler döneminin resmî dinidir. Bu hanedanın hükümdarları ta başlangıçtan itibaren Zerdüş inancının desteğiyle yönetimlerini sürdürmüşlerdir.

Anahtar kelimeler: Eski İran, Eski İran dinleri, Mazdeizm, Aryalar, Arya dinleri

ABSTRACT

To the Aryan pantheon there belonged gods of various character, some who symbolized aspects of nature or natural forces (like sun, moon, water, fire, wind, etc.), and some who were personified or deified abstract ideas. Both Fire and Soma play important parts in the sacrifice and symbolize aspects of the sacrifice itself.

From the 2nd millennium B.C.E., when the Iranian tribes are thought to have arrived in the lands where they eventually settled, until Islam became dominant there, a remarkable number of religious traditions existed in that region.

Around the 15th century B.C.E., it seems, Iranian tribes appeared in that same region. These brought their own religious tradition, which probably shared its origins with that of the proto-Indo-Aryans. It has been suggested that the origin of Zoroastrianism was the result of a clash between these two closely cognate religious traditions, which had diverged enough to lead to conflicts between the two groups.

In the early centuries of the first millennium C.E., Christianity and Manicheism reached western Iran and then spread further eastwards. A narrower definition of “Iranian religions before Islam” includes the Indo-Iranian tradition, Zoroastrianism (including the movement of

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.
Email: yildirim2002@hotmail.com

Mazdak), and the pre-Zoroastrian religion of western Iran; in what follows this article will concentrate on these traditions.

Key words: Ancient İnan, Ancient İnan religion, Zoroastrianism, Aryans

Günümüze kadar yapılmış arkeolojik araştırma verileri, bazı Hint-Avrupa kavimlerinin milattan 3.000 yıl öncelerde dünyanın değişik coğrafyalarına yayılmaya başladıklarını ve Asya'nın geniş topraklarında yerleşik hayata geçtiklerini göstermektedir. Birtakım araştırmacılar bu yayılma ve yerleşim merkezlerinin **Kuzey Kafkasya** olduğu kanısını taşırlarken bazıları da, bu kavimler için belli bir merkezden söz etmeden, Hint-İnan kavimlerinin, Hint-Avrupa ailesinin batı kolundan olduğu tezini ileri sürerler. Buna göre; Batıdaki Hint-Avrupalılar, milattan 3.000 yıl önce **Yenisei** ırmağının yukarısındaki topraklarda, ormanlık bölgelerin üst kesimlerinde yaşamaktadırlar. Bu halkların medeniyetlerinden günümüze sadece kayalıklarda oymuş oldukları mezarları kalmıştır. Bu mezarların bir kısmı tek tek, bazıları da grup mezarlar halindedir.

Hint-İnan göçlerine işaret eden tüm arkeolojik bulgular genel olarak iki ayrı kaynaktan gelmektedir: Güney Hazar'dan, Orta Asya'nın güney sınırına kadar yayılan ilk şehir yerleşimleriyle bağlantılı gri çanak çömlekler ile Avrasya bozkırları ya da Kuzeybatı Hindistan'daki göçebe kır topluluklarından, küçük köylerden kalan izler (genellikle mezarlar). *Avesta* ve *Veda* bulguları ikinci kategoride yer alan kalıntıların arkeolojik açıdan Hint-Arya kültürünü daha iyi yansıttığını açıkça göstermektedir.¹

Orta Asya halklarını, tarih, kültür ve medeniyetlerini konu alan arkeolojik araştırma verilerine göre; Seyhun ırmağının güney kıyıları boyunca toprağa, tarıma dayalı yaşam düzeni ve avcılık temelli hayat belirtileri eş zamanlı olarak tesbit edilmiştir. Bölge halkları sürekli bir hareketlilik ve yer değiştirmeye göçebe bir hayat sürdürmektedirler. Bu göçlerden ilki, III. binyılın ilk devirlerinde Mâzenderân Denizi'nin kuzey sahilleri yoluyla Avrupa'ya doğru gerçekleşmiş kesin verilere göre yol boyunca bazı bölgelerde de belli düzeylerde yerleşmeler olmuş, bir göç çizgisi de Kafkaslara doğru uzanmıştır.²

1. Aryalar

Aryaların İnan platosuna irili ufaklı gruplar halinde girişleri yaklaşık bin yıl kadar bir süre boyunca devam etmiş, bin yılın sonunda MÖ. I. binyılın başlarında İnan coğrafyasında yerleşme ve bu coğrafyanın değişik merkezlerinde egemenlik devreleri başlamıştır. İnan MÖ. I. binyılın başlarında siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel hayatını ve alabildiğine zengin medeniyetini gerilerde bırakarak bu kez yeni, heyecanlı ve dinç kavimlerle yeni yaşamına başlamış oldu. Bu dönemler İnan'ın altın çağları olarak kabul edilir.

Tarihin başlangıcı belli olmayan çok eski dönemlerinde Arya ırkının bir kolu, yaşadığı toprakları (muhtemelen Pamir platosu ve çevresi) terk ederek

¹ Mallory, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, (çev. Müfit Günay), İstanbul 2002, s. 69.

² Humâyûn, *İranzemîn*, s. 39.

Soğd/Semerkant, Buhara ve Merv bölgesine yerleşmiş, olayların akışına ayak uyduramayınca **Belh** ve **Horasan** tarafına doğru gidip oradan da İran'ın değişik bölgelerine göç etmiştir. Bu ard arda gerçekleşen göçlerin tarihleri kesin olarak bilinmez. Ancak tarihî bazı verilere dayanılarak bu hareketlerin MÖ. X. ve VIII. yüzyıllarda gerçekleştiği tahmin edilir. İran platosunda yerleşik hayat kuran ilk Arya kavimleri de **Medler** ve **Persler**'dir.³

İranlılar, **İndo-Europeenne/Hind-Avrupa** kavimlerinden biridir. Bunlar aşamalı olarak Asya'nın orta kesimlerinden Atlas Okyanusu kıyılarına kadar yayılmış ve yeni dünyanın keşfiyle dünyanın birçok bölgesine de gidip yerleşmişlerdir. Bu ırkın kollarından biri, çok eski dönemlerden beri diğerlerine oranla çok daha fazla önem kazanmış, oluşturduğu medeniyet, edebiyat ve kültür diğerlerinden daha etkili olmuştur. "**İndo-İranienne/Hind-İran**" adlı bu kol, MÖ. 3000'lerde Hind-Avrupa grubundan ayrılıp Hint ve İran ırkları olarak iki ayrı kola bölününceye dek, Orta Asya bölgesinde yaşamakta; ortak din, dil, inanç ve mitolojilere sahip olup kendisini "**Arya: şerefli**" adıyla ifade etmektedir. Daha sonra birbirlerinden ayrılarak Hindistan ve İran adlı ülkelere yerleştiklerinde bu ismi her biri kendisi için kullanmıştır.⁴

İran platosu coğrafi açıdan Orta Asya, Hindistan, Mezopotamya ve Anadolu arasında çok önemli ve büyük bir kavşak gibidir. Belki de bu özelliğinden dolayı MÖ. XI. yüzyıldan itibaren Hint-Avrupa kavimleri bu bölgelere gelip yerleşmeğe başlamışlardır. Eski dünyada İran, Hindistan ve Avrupa'da kalan "Beyaz İrk"ın büyük bir kolu "**Hind-Avrupa Kavmi**" olarak adlandırılır. Hind-Avrupa Dilleri de onların ortak dillerinden çıkmıştır. Bu kolun, İran ve Hint kesimlerinin kendilerine vermiş oldukları "**şerefli**" anlamlarındaki "Arya" adı; "*dost, vefalı, asil, soylu*" karşılıklarını da ifade eder. "**İran: Aryalar'ın ülkesi**" kelimesi de bu sözcükten türemiştir.⁵ *Avesta*'da İranlılar'ın anayurtlarının adı olarak nitelenen "İranvîc" kelimesi de aynı anlamdadır. Bazı eski Yunan coğrafyacıları eski İran'a "**Aryanâ**" adını verirler.

Muhtemelen İranlılar'ın ana vatanları Karadeniz'in kuzeyinden, Rusya'nın güneyinden Türkistan'a kadar, Hazar Denizi, Seyhun ve Ceyhun kıyıları boyunca uzanan geniş alanlardı. Daha sonraları özellikle ekonomik birtakım gerekçelerle bu kavimlerden bir grup Avrupa'ya, bir grup da (Hint ve İran grubu) İran ve Hindistan bölgelerine gidip yerleştiler. Hint-İran grubunun diğerlerinden ayrıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Hint Aryaları *Vedalar* döneminde (yaklaşık MÖ. 1200) Pencap bölgesinde egemen olarak yaşamaktadırlar. Birtakım araştırmacılar Aryaların İran'a göçlerinin MÖ.

³ Râzî, Abdullâh, *Tarih-i Kâmil-i İrân*, Tahran 1373 hş., s. 17.

⁴ Safâ, Zebîhullâh, *Hemâseserâyî Der İrân*, Tahran 1367 hş., s. 43.

⁵ Bausani, Alessandro, *İrâniyân* (çev. Mes'ûd-i Recebniyâ), Tahran 1359 hş., s. 11-12; Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş* (çev. Lale Arslan), İstanbul 2003, I, 240-241; Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş., s. 47-48; Âştîyânî, Celâluddîn, *Zertuş, Mezdiyesnâ ve Hukûmet*, Tahran 1381 hş., s. 23; Muîn, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, "Âryâ", V, 30.

2000 yılları civarında olduğu kanısını taşırlar. İran platosunda yerleşen Aryalar, daha sonraları bazılarının isimleri *Avesta*'da da belirtilen Medler, Persler, Partlar gibi birkaç kabileye ayrılmışlardır. ⁶

Genellikle hayvancılıkla geçimlerini sağlayan Aryalar, Orta Asya'ya gelişlerinden sonra, yörenin kendilerinden daha medenî ve gelişmiş, tarımla uğraşan yerli halkıyla yakın ilişkiler kurarak birçok konuda ilk kez yabancı kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. İranlılar'ın mitolojileri, gelenekleri, ayinleri, kullandıkları takvimler ve daha başka konularda diğer milletlerden aldıkları değerler, Orta Asya yerel kültürleriyle uygarlıklarının İran kavimleri üzerindeki yoğun ve kalıcı etkilerini gösterir. İranlılar MÖ. 2.000'li yılların sonları ve 1.000'li yılların başlarında sadece yerel halkların kültür ve medeniyetlerinden etkilenmekle kalmamış, aynı zamanda bu durumu kültürel kalkınışları için de sıçrama tahtası olarak kullanmışlardır. Bunun yanı sıra bölgedeki başta tarıma dayalı ekonomik avantajlar olmak üzere birtakım önemli altyapılar ve doğal imkânların da desteğiyle ekonomik kalkınma yolunda önemli adımlar atarak bu imkanları, kültürlerinin her geçen gün gelişip yaygınlaşması yolunda da kullanmışlardır. ⁷

1.1. Aryalar'da Din ve Dinsel kültürler

Bilimsel araştırmalar ve tarihî belgeler insanoğlunun dinsel değerlere eğilimli olduğunu, var oluşundan beri dünyaya her zaman din penceresinden baktığını göstermektedir. Hayatı boyunca karşılaştığı çoğu problemin çözümü konusunda insan hep manevî dünyasının temel taşlarından olan dinsel inançlarından ve o inançların iç dünyasında oluşturduğu güçten yardım istemektedir. İlkel toplumlarda dinsel gelenek ve görenekler ile sosyal kurallar ve kurumlar arasındaki ilgi ve yakınlık birbirlerinden ayrılamayacak kadar sıkı ve iç içedir. Tapınak, hemen bütün sosyal faaliyetlerin merkezinde yer alır. Bütün peygamberler ya da büyük din kurucuları, gerçekte sade, halk kitlelerinin içinden çıkan, onlara yakından bağlı, çoğu belli bir öğrenim görmemiş, okuryazar olmayan, ancak iç dünyasında alabildiğine derinlikli, samimi kişilikleriyle kutsal değerlere gönül vermiş ve onlardan ilham almışlardır. Bu elçiler etrafında toplanarak onların mesajlarını yayanlar da çok sade insanlardır. ⁸

Eski İran öylesine kendi kendinedir ki, İslâmiyet'in gelişine kadar dışarıdan hiçbir inancı kabul etmemiştir. Mısır, Çin, Yunan, Roma gibi büyük medeniyetler dışarıdan din alırken, daha doğrusu dış kökenli dinî akımlara teslim olurken İran'ın ithal ettiği kalemler arasında din bulunmaz. Tam tersine İran kendi dinlerini kendisi üretir ve dışarıya da ihraç etmeğe çalışır.⁹ İran dini, orijinal unsurları yanında mesela; “Geush Urvan: *Boğa Ruhu*” diye

⁶ Bausani, *Îrâniyân*, s. 12; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 47-48; Muîn, *Ferheng-i Fârsî*, “Âryâ”, V, 30.

⁷ Bahâr, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 14-15; Hencî, Emîr Huseyn, “Peyvend-i Esâtîr-i Îrânî Bâ Târih-i Îrân”, *irantarih.com*, s. 1.

⁸ Âştîyânî, *Mezdiyesnâ ve Hukûmet*, s. 14-15.

⁹ Karatay, Osman, *İran İle Turan*, Ankara 2003, s. 19.

isimlendirilmiş kutsal varlığa sunulan hayvan kurbanları (Sanskritçe, *yajnd*) ve tanrısal niteliklere sahip olan haoma (Sanskritçe, *soma*) içeceği kullanımı gibi hususlarda, Vedik Hindistan'la ortak izler taşır. Kutsal varlıklar iki sınıfa ayrılırlar; “Ahuralar: *rabler*”, (Sanskritçe “asuralar”) ve “daivalar: *tanrılar*” (Sanskritçe “devalar”); bunların her ikisi de iyi ruhlardır.¹⁰ Daha çok sözlü anlatılarla aktarılan gelen bilgilerin etkisiyle Zerdüş'tün reformundan önceki İran dini, kolayca çözümlenemez bir haldedir.¹¹

İran'da dinle ilk olarak Aryalar döneminde karşılaşılır. Aryalardan önce, İran'da yaşamakta olan yerli kavimlerin çoğu İslâmiyet'ten sonra da güney bölgelerinde yaşamlarını sürdürdüler. Kirman civarında hala yerli kavimlerin torunları aileler yaşamaktadır: İrsal özellikleri, bunların Aryalardan farklı yerli bir ırk olduklarını göstermektedir.¹²

Aryalar, İran ve Hint bölgelerine yerleştikten sonra büyük kültürler, medeniyetler, sosyal ve siyasî düzenler kurdular ve tarihe büyük dinler başışladılar. Hint'te “Veda” ve “Buda” dinleri; İran'da, “Mitra”, “Zerdüş”, “Mani”, “Mazdek” dinleri Aryalardan kalmıştır. Aynı ırktan olan Hint ve İran Aryaları, tahminlere göre aynı zamanda bu iki ülkeye yukarıdan aşağıya doğru inmişlerdi. Hint bölgesinde oluşturulan dinler ile İran Aryalarının ortaya koyduğu kültür ve medeniyet birbirlerine aykırı özellikler taşır. Aryalar, Hint bölgesine girdikleri zaman verimli ve bereketli bir memleketle karşılaştılar. Sık ormanlarla kaplı, bol ürünlü araziler, geniş ve bol sulu ırmaklar kendilerini bekliyordu. Ama İran'a gidenler kuru ve az sulak bir memleketle, yakıcı güneşle, çetin doğa şartlarıyla karşılaşmışlardı. Bu coğrafi farklılık ve doğurduğu sonuçlar, bir ölçüde İran'da ve Hindistan'da da yaşanmıştır. Başta bunlar olmak üzere başka birtakım etkenlerin bir ırkın, böyle ikili, farklı din yaratmalarına sebep olduğu da söylenebilir.¹³

Hint Aryaları çok verimli topraklara ve çok rahat bir hayata kavuşmuşlardı. Ekonomik açıdan refahın içerisinde, işsiz ve zahmetsiz olarak ekmeğini elde ediyor, kendiliğinden şiiir, musiki, sanat; çok ince duygular veya güzel düşlerin peşine düşüyor; varlığın verdiği imkânlarla rahatça hayatın güncel, iktisadî ve maddî gerçeklerinden, rahatlık ve refahla en yüksek edebî eserleri, en ince şairane duygular; en güzel musikileri ve sanatları; en zarif mimarî eserleri meydana getirme imkânı buluyorlardı. Ayrıca en derin irfan hazineleri; sofuca ve aşıkça incelikler, yücelerde uçan idealler ve insanî düşler Hint kültüründe doğal olarak kendiliğinden meydana geliyordu. Bunun örnekleri Buda'nın hayatında ve Veda mektebinde de görülmektedir.¹⁴

Eski dünyada Hindistan ile İran arasındaki ilişkiler hem ırk, hem de dil bakımından gayet sıkı olmakla beraber bu iki memleketteki dinî açılımlarda

¹⁰ Eliade, Mircea-Couliano, Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü* (çev. Ali Erbaş), İstanbul 1997, s. 303.

¹¹ Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, s. 303.

¹² Şeriatî, *Dinler Tarihi* (Erdoğan Vatansever), İstanbul 2010, s. 376.

¹³ Şeriatî, *Dinler Tarihi*, s. 378.

¹⁴ Şeriatî, *Dinler Tarihi*, s. 378.

şahılacak bir fark göze çarpar. Hint dininin *Vedalar*'da görünen şeklinde bulunan tanrı isimleri, Zerdüş etkisiyle İran'da ortaya çıkan dinde rol oynayan ilahî varlıklarda da mevcuttur. Ancak bazen aynı kelime ile isimlendirilen doğaüstü yaratıklar bu iki bölgede birbirine zıt bir şekilde gelişmiştir. Örneğin İran'da yüce tanrının ismi olan "Ahura" kelimesi, *Vedalar*'da "Asura" şeklindedir. Bu, kötü cinlerden bir grubun reisinin adıdır. Tam tarsine, İran dininde yalan tanrıları olan Daevalar, Hindistan'da iyi ilahlardır.¹⁵

Aryalar İran ve Hindistan bölgesine göç etmeden önceki dönemlerde muhtemelen Maveraünnehir'in kuzeyi ve Hazar Denizi civarlarında birlikte yaşamaktaydılar. Hint ve İran kavimlerinin ataları, kendilerinden geriye hayat tarzları, kültür ve medeniyetleri, maddî ve manevî değerleri, inançları ve yaşadıkları bölgeler hakkında hiçbir bilgi kaynağı bırakmamışlardır. Hint ve İran Aryalarının inanışları başlangıçta aynı olmasına rağmen sonraları ayrılmıştır. Ancak bu konulara ışık tutan birtakım ipuçları bu kavimlerin bir çift tanrıya inandıkları, onlardan birinin en yüksek dağların zirveleri, tufan ve yağmurlar gibi doğa unsurlarından büyük tanrı, diğerinin de bazen güneş bazen de yerküre olarak kabul edilen bir tanrı olduğunu göstermektedir. Bunlardan bir grubu insanlara yararlı yaratıklar (güneş, yağmur...), bir kısmı da insanlara zarar veren ve birinci gruptakilerle de sürekli mücadele halinde bulunan tanrılarıdır.¹⁶

O dönemlerle ilgili birtakım resmî anlaşma metinlerinde "İndra", "Mitra/Mihr", "Nasatia"... gibi hepsi Hint-Avrupa tanrıları olarak bilinen tanrıların isimlerinden söz edilir. Ancak Hindistan'a göç eden Aryalar binlerce ilahî ve duadan oluşan, bugün Hintlilerin en eski temel dört kitaplarından biri olarak kabul edilen "*Rig Veda*"yı daha sonraki dönemlere miras bırakmışlardır. *Rig Veda* ilahilerinin önemli bölümleri Aryaların yaşadıkları bölgeler, çadırlarda geçirdikleri göçebe hayattan daha yerleşik bir yaşama geçmeleri ve Hindistan'ın kuzey bölgelerine yerleşmeleriyle ilgili en eski dönemlere ait bilgilere yer verir. Günümüzde Pencap adıyla bilinen bölge, o devirlerde "Rûd-i Hindistan", "Heftrûd" veya "Heftâb" olarak adlandırılırdı. *Rig Veda*'nın bu konulara yer veren kısımları Zerdüş'tün *Gatalar*'ından çok daha eski devirlerde kaleme alınmıştır. Şüphesiz bu ilahiler yeni birtakım şeylerden söz etmezler, kuzeyden göçen Aryaların düşüncelerini dillendirirler. Bu kaynaklar aynı zamanda Hind-Avrupa kavminin ikinci tabakasını oluşturan *İndo-İranienne*'nin inançları hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹⁷

Arya ırkı hakkında ipuçları ya da birtakım bilgilerin bulunduğu en eski devre, tamamen doğal bir yaşam dönemi olarak bilinir. Bu dönem Aryaları doğa güçlerinin tam egemenliği altında yarı göçebe denilebilecek bir tarzda değişik doğa güçlerine tapınmakta, doğanın birtakım yararlı unsurlarını

¹⁵ Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999, s. 87.

¹⁶ Muîn, Muhammed, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1338 hş, s. 34; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 48; Âştîyânî, *Zertuş, Mezdiyesnâ ve Hükûmet*, 37.

¹⁷ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, s. 34-35.

tanrılar ve kutsal güçler olarak nitelemekte, övmekte ve onlara ibadetlerde bulunmaktadırlar. Doğanın her unsuru bu kavimlerin inançlarının ortaya çıkması ve zamanla birtakım evreler geçirerek gelişmesinde önemli etkenler arasında yer alır: Saf ve temiz gök, yağmur, ışık, ateş (onların simgeleri; şimşek, tapınaklardaki ateşin alevi ve evlerinde yaktıkları ocakların yakıtı), güneş, şefkatli bir anne olan yerküre, rüzgârlar, sular ve diriltici etkisiyle gök gürültüsü.¹⁸ Bütün bunlar Aryalar için övülecek ve yararlanılacak kutsanan nesnelere arasında yer alırken; karanlık, kıtlık, kuraklık ve hastalık da kötü ve zararlı unsurlar olarak algılanır, onlardan korunmak için dualar edilir, ayinler düzenlenir. Bütün bunlar zamanla içinden çıkılmaz birtakım efsanelerin oluşmasına yol açmış, daha sonra Zerdüşt ortaya çıkışıyla bütün bunları kaldırıp yerine tek tanrı inancını yerleştirmeye çalışmıştır.¹⁹

Bu yararlı ve iyi güçler karşısında doğanın zararlı güçleri az sayıdadır. Onlar da “karanlık” ve “kuraklık” şeklinde ortaya çıkarlar. Aryalar onları zihinlerinde “Ehrimen” ve “zararlı ruhlar” görünümünde canlandırır, bu zararlı ruhlardan sürekli olarak rahatsızlık duyar ve onları her zaman lanetlerler. İnanışlarına göre; onlarla sürekli mücadele edilmeli, onlar yenilgiye uğratılmalıdır. Doğanın yararlı güçleri de bu mücadelede onların yardımcısıdır.²⁰

Bütün bunlar Aryalar’ın inançlarını, tanrılarına korku yoluyla değil, övgü ve yardım isteme aracılığıyla bağlandıkları doğrultusunda da bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra şu da belirtmeli: İlk dönemlerde İran halkının tamamının aynı dine inandıkları düşünülemez. Çünkü göçebe ya da yarı göçebe halkların tek tip bir inancıya sahip olmaları doğal olarak da mümkün değildir. Örneğin Sakalar’ın inançlarıyla Persler’in inançları arasında hiçbir şekilde bir benzerlik görülmez. Hatta Persler’in farklı bölgelerde yaşayan grupları arasındaki inanç farklılıkları da önemli boyutlarda değişiklik gösterir.²¹

Aryalarda büyücülük de yaygın haldeydi. Canlıları koruduğuna inanılan ölümlerin ruhlarına çok önem verilirdi. Bu ruhlar sonraları koruyucu melekler haline gelmişler ve Zerdüştilikte de rol oynamışlardır. Kimisi dost, kimisi düşman olan ruhlar inancıya göre hayvanlara, bitkilere, hatta dinsel alet vs. gibi kimi şeylere can vermekteydiler. Aryaların “kurban” kavramını belki de diğer Aryan geleneklerinden almış oldukları anlaşılıyor: Bu kavrama çok büyük önem veriyorlar ve onlar da doğayı kaplayan bir ruhlar âlemine inanıyorlardı. **Güneş Tanrısı Mitra**’ya ilişkin inançların yanı sıra Aryaların koruyucu tanrılarının **İndra** ve **Varuna** olduğu bilinmektedir. Nitekim bunların adlarına Arya kökenli olan hem İran’da, hem Hindistan’da rastlanır.²²

¹⁸ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, s. 36; Sıddîk, İsbâ, *Târîh-i Ferheng-i Îrân*, Tahran 1338 hş., s. 51; Pîriyâ, Hasan, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1378 hş., s.14-16; Bahâr, *Ez Ustûre Tâ Târîh*, s. 94.

¹⁹ Sıddîk, *Târîh-i Ferheng-i Îrân*, s. 51; Âştîyânî, *Zertušt, Mezdiyesnâ ve Hükümet*, 43.

²⁰ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, s. 36.

²¹ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, s. 36.

²² Hacıoğlu, Haluk, *Zerdüšt “Ahura Mazda”*, İstanbul 1995, s. 11.

Zend ve Sanskrit dilleri arasında olduğu gibi, iki ülkenin inançlarında da yakın bir benzerlik vardı. Hintliler'in Varuna'sı, İranlılar'ın en büyük tanrısı haline gelmişti. Varuna'ya MÖ. XIV. yüzyıldan beri Hindular da saygı göstermekteydiler. Kurban, İran'da çok büyük bir değere sahipti: Ateş, kutsalı. "Haoma" adlı bir kutsal sıvı kullanılmaktaydı. Bu, Veda'nın "Soma"sına bedeldi. Babadan oğula rahip olan ve adlarına ateş rahipleri denen bir kast vardı. Bunu da Brahmanlara benzetebiliriz. Bununla birlikte kimi olaylar, uzak bir çağda bir din ayrılığının İranlılar ile Hintliler'i birbirlerinden ayırmış olduğunu hatırlatır. Çünkü bu dinlerin birinin lehteki terimleri kimi hallerde, öteki din tarafından hakaret edici bir anlamda kullanılmaktadır.²³

Herodotos bu konuda şunları söyler: "*Persler'in göreneklerine gelince bildiklerim şunlardır: Tanrı heykeli, tapmak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler. Bu, sanırım onların tanrılara, Yunanlılar gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Dinleri Zeus'a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgara da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'e tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlular ve Araplardan geçmiştir.*"²⁴

Tanrılardan birine bir kurban adamak isteyen kimse, onu temiz bir yere götürür, kurban hangi tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin, tanrısal yardımı yalnız kendisi için isteme hakkı yoktur; bütün Persler için ve özellikle de kral ve kendisi için dua eder. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca, yanında ayakta duran bir mag, tanrıların soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur.²⁵

Bir kimsenin kamuoyundaki değeri, önce savaştaki yiğitliği, sonra da çocuklarının sayısı ile tartılırdı; en çoğuna sahip olan, kraldan her yıl ödüller alır; çokluktan kuvvet çıktığına inanırlardı. Beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklarına yalnız üç şey öğretirlerdi: Ata binmek, ok atmak, doğruyu söylemek. Beş yaşından önce çocuk babasına gösterilmez; kadınların arasında yaşar. Böylelikle çocuk eğer küçük yaşta ölürse, bu yaşın babada fena bir etki yapması önlenmiş olurdu.²⁶

Perslere göre yapılması yasak olan şeyin konuşulması da yasaktır. En büyük ayıp yalandır, bundan sonra borç gelir. Cüzzam hastalığına yakalanan yurttaş kente sokulmaz, öbür Perslerin arasına karışamaz; onlarca bu hastalık güneşe karşı işlenmiş bir suçun cezasıdır. Bu hastalığa yakalanan yabancı ülkeden çıkarılır. Akarsuya işemek, tükürmek, o suyla elini yıkamak,

²³ Hacaloğlu, *Zerdüşt "Ahura Mazda"*, s. 11-12.

²⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, s. 71.

²⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 71.

²⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 72-73.

hiç yapmadıkları şeylerdir ve bunu başkalarının yapmasına da katlanamazlar; ırmağa en büyük saygıyı beslerler.²⁷

Hint-İran kavimlerinin birbirlerinden ayrılmadan önceki tanrıları, dinlerinin adları ve içerikleriyle ilgili birtakım bilgiler, yüzyıllar boyu geniş coğrafyalarda göçebe halde hayvancılıkla geçimlerini sağlayarak birlikte yaşamış bu iki milletin günümüze kadar erişmiş yazılı metinlerinden, yani *Veda* ve *Avesta*'dan elde edilebilir. Söz konusu tanrıların özellikleri, büyüklükleri ve toplumlarında edinmiş oldukları yerleri ve inanç sistemlerinden, tek tanrılı dinlerin yapılarına çok benzedikleri anlaşılmaktadır. Bir bakıma bu nitelikleriyle de bu tanrılar ve dinleri daha sonraki çağlarda yaygınlaşan başta Zerdüş inancı olmak üzere tek tanrı inancına dayalı dinlerin kolay kabulü ve yaygınlaşmasına da uygun ortamlar hazırlamış etkenler olarak kabul edilir.²⁸

Veda ve *Avesta* metinlerinden elde edilen verilere göre Hint ve İran tanrılarının en eskisi, tanrıların babası olarak kabul edilen **Deus**'tur. Yunan inanışlarındaki **Zeus** ve **Jüpiter** dengi büyük tanrılar arasında yer alan Deus, "Hind-Avrupa Çağları"ndan "Andronovo Kültürü" devrine kadar etkisini ve konumunu korumuştur. Bu tanrının özellikleri, ilkel kavimlerin sosyal hayatlarında da kendini gösterir. Sonraki çağlarda söz konusu tanrı yerini, Hint-İran tanrılarından **Mitra** ve diğer büyük tanrılarından bazılarının yardımcılarında **Varuna**'ya bırakmıştır. Öyle anlaşılıyor ki; Arya kavimlerinin göçlerinden başlayarak MÖ. II. binyılın ilk yarısına kadar bu tanrıya tapılmıştır.²⁹

Rig Veda'ya göre; Varuna'nın elleri, ayakları ve bin tane gözü vardır. Güneş de onun gözlerinden biridir. Yürüyen, yiyen, içen ve oturup kalkan bir tanrıdır o. Genellikle bir diğer tanrı **Mihir** ile birlikte göklerin yücelerinde bir arabayla gezmektedir. Ancak Varuna adı, bütün gücü ve görkemli varlığına rağmen İran mitolojisinde kalıcı olmamış ve yerini Ahura Mazda'ya bırakmıştır. Hint-İran tanrılarından bir diğeri de **İndra**'dır. Savaşçı sınıfın tanrısı olan İndra, *Vedalar*'da da "Büyük Tanrı" nitelemesiyle, *Avesta* metinlerinde "Daevalar" arasında adı yerine sıfatı "Verseğene" nitelemesiyle dikkat çeker ve o çağların Hint-İran inanışlarında "yedi kutsal ölümsüz" de tanrılar arasında sayılır. *Vedalar*'da bu grup "Aditalar" adıyla anılır. Bu tanrıların yedi tane oluşu ve yedi rakamıyla ilgileri Mezopotamya kültüründen kaynaklanmakta, İranlıların bu rakamı oradan aldıkları anlaşılmaktadır.³⁰

1.2. Kutsal Gök ve İran'ın Gök Tanrıları

Hemen hemen tüm inanışlarda evreni yaratan ve gönderdiği yağmurlarla toprağa bereket veren "göksel bir varlık" yer alır. Bu tür varlıklar, sonsuz bilgeliğe ve ayrıcalığa sahiptirler. Kabilenin ahlak kurallarını ve ritüellerini dünyada buldukları süre içinde bu tanrılar belirler, kurallarına uyulup uyulmadığını kontrol eder, kurallarını çiğneyenlere yıldırımlarını

²⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 73.

²⁸ Beyânî, Şîrîn, *Târih-i İrân-i Bâstân*, Tahran 1381 hş., II, 42.

²⁹ Beyânî, *Târih-i İrân-i Bâstân*, II, 42-43.

³⁰ Beyânî, *Târih-i İrân-i Bâstân*, II, 43.

gönderirler. Göğün kendisini doğrudan doğruya bir “aşkınlık”, “güç” ve “kutsallık” olarak ortaya koyduğunu görmek için mitsel anlatılara bakmaya gerek yoktur. Yalnızca “göğe bakmak” bile ilkel insana dinsel duygular verir.³¹

“Göğe bakma” deneyiminin, bizim anlayamayacağımız bir biçimde günlük yaşamında sürekli olarak mucizelerle karşılaşmaya açık olan ilkel insan açısından anlamı farklıdır. Göğe bakmak; “aydınlanmak” demektir. Gök ilkel insana gerçekte nasılsa öyle görünür: sonsuz ve aşkın. Gök, insanın ve yaşam gücünün temsil edemediği “bambaşka bir şeyi” mükemmel bir biçimde temsil eder. Aşkınlığın simgesi sonsuz olmasından kaynaklanır. “En yüksek” olmak, doğal olarak tanrılara özgü bir niteliktir, insanın ulaşamadığı yukarı bölgeler, yıldızlı gök, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik, sonsuzluk gibi ayrıcalıklara sahiptir. Bu tür bölgeler tanrıların mekanlarıdır. Bu bölgelere, ancak birkaç ayrıcalıklı kişi göğe yükselme ayiniyle ulaşır. Bazı dinlere göreyse buralar ölümlerin ruhlarının gittiği yerlerdir. “Yüksek”, insanların ulaşamayacağı bir boyuttur; doğal olarak insanüstü güçlerin ve varlıkların sahip olduğu bir yerdir. Tapınağın basamaklarını törensel olarak çıkan ya da göğe uzanan ayinsel bir merdivene tırmanan kişi artık insan değildir. Ayrıcalıklı ölümlülerin öldükten sonra serbest kalan ruhları, göğe yükselirken insan olma durumundan sıyrılırlar.³²

İranlıların da bir yüce tanrısı vardır; çünkü Herodot’a göre; “Adını, tüm gökyüzüne verdikleri Zeus’a sungular vermek için yüksek dağlara çıkarlardı.” İran dillerinde bu ilk gök tanrının adının ne olduğu bilinmemektedir. *Avesta*’da karşımıza çıkan ve Zerdüş’tün dinsel devriminin merkezine yerleştirerek değiştirmeye çalıştığı tanrı, “*Bilge Efendi*” ve “*Her şeyi bilen*” anlamlarındaki “Ahura Mazda” adını taşıyordu.³³

Karşılaştırmalı incelemelerde hep “Ahura Mazda”nın “Varuna”yla örtüşen bir figür olduğu düşünülmüştür. Varuna gibi Ahura Mazda da “egemen tanrı”dır. *Avesta*’da, oldukça yaygın biçimde kullanılan eski bir kelime Mitra-Ahura’dır. Bu kelime, daha çok *Veda* metinlerindeki “Asura”yı çağırıştır; “Varuna”, yani *Avesta* döneminin “Mitra-Ahura”sı böylece *Veda* deyişiyle “Mitra-Varuna”yla örtüşmektedir. Tüm öteki gök tanrıları gibi Ahura Mazda da uyumaz ve hiçbir uyuşturucu onu uyusturamaz. Onun parlak gözünden hiçbir sır kaçamaz. Ahura Mazda imzalanan antlaşmaların ve verilen sözlerin güvencesidir; Ahura Mazda, Zerdüş’e “*Neden Mitra’yi yarattığını*” söylerken, “*Bir anlaşmayı bozan, tüm ülkenin mutsuzluğuna neden olur*” der. İnsanlar arasındaki kozmik güçler ve toplum refahı arasındaki dengeyi sağlayan ilişkilerin güvencesidir. Bu nedenle Mitra her şeyi bilir, on bin gözü ve bin kulağı vardır, Ahura Mazda aldanmaz, güçlüdür ve uyumaz, uyanıktır; “yanılmaz” ve “her şeyi bilen”dir.³⁴

³¹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 61.

³² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 61.

³³ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 91.

³⁴ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 92.

Arya ırkının en büyük ve en eski tanrısı evreni kaplayan göktür. Sanskrit dilinde ve bu dilde yazılmış en eski kitap olan *Rig Veda*'da gökyüzü önceleri “Dyauh” (Fransızca'daki Dieu/Latince'de Deus) ve daha sonraki devirlerde de “Vārūn” ve “Vārūne” şekillerine dönüşmüştür. Hintliler ve İranlılar şüphesiz birçok tanrıya tapmışlar, ancak bunlar arasında gök için alabildiğine yüce ve erişilmez makamlar düşünmüşlerdir. Bu yüzden “Dyauh” ve “Vārūne”ye bazen büyük anlamındaki “Asura” kelimesini de sıfat olarak ekleyerek birlikte kullanmaktadırlar. O, gökler ile yerleri kuran ve döşeyendir. Dünyayı idare eden insanın mutluluğunu sağlayan Vārūne'dir. Bu yüzden günahlardan arınmak için eller ona açılarak dualar yapılır, bağışlanma istenir. Onun huzurunda en büyük günah yalandır.³⁵

Hintliler ve İranlılar birbirlerinden ayrılmadan önceki dönemlerde iki grup tanrıya inanmışlardır. Asurular (Ahurular) ve Divler (Eski Farsça'da; Dyauhlar/Daivalar, *Avesta*'da; daeva). Asurular genellikle hayatın manevi boyutu, divler ise maddî boyutlarıyla ilgili tanrılar olarak kabul edilmektedir. Ancak bu iki kavmin birbirlerinden ayrılmalarından bir süre sonra Hintliler Divlere tapınmaya, Asuruları tanrılık makamından uzaklaştırmaya başladılar. Buna karşın İranlılar Asuruları tanrı olarak daha öne çıkarıp Divleri tanrılık makamından aşağılara indirdiler.³⁶ *Veda* metinlerindeki çok saygın “Asura”, İranlılar'ın “Ahura”sıyla aynıdır. İran ve Hint Aryaları arasındaki inanç ortaklıkları MÖ. 1400 yıl öncelere kadar gitmektedir. İran topraklarında dinin ortaya çıkması Aryaların bu bölgelere yerleşmesiyle eş zamanlı olmuştur.³⁷

Bu yüzden kötülük ve bozgunculuk öncüleri, huzursuzluk simgeleri olan divler tanrılık makamından düştü ve kötülük simgesi oldular. Bu bağlamda divler arasında yer alan İndra, İran mitolojisinde deve (Ehrimen/Şeytan) dönüştü. Bu dönüşüm aşamaları Zerdüş inanişinde ve Ahâmeniş kitabelerinde yer alan dinsel içerikli metinlerde açıkça görülür. Ahâmenişler döneminden sonra İran toplumlarında genel dönüşüm ve değişim olarak kabul edilebilecek büyük başkalaşımın yaşanmıştır. Zervan yeniden tanrılarının en üstünde yer almış; İzed Mihr: *Tanrı Mihr*, ruhaniyyet, savaşçılık ve bereket dağıtan sembol tanrı olarak büyük bir güç kazanmıştır. Halkın bu inançlarının üst tabakalara etkisi Zerdüş inanişinde ve ondan sonraki çağlarda bile görülür. Zerdüş İranlılar'ın tapındığı, övgülerine konu olan çok sayıda tanrılarında söz etmez. Ancak ondan sonra bu tanrılar, başta Tanrı Mihr ile Tanrıça Anahita olmak üzere İranlılar'ın inaniş sisteminde yer almışlardır. Erken devir Ahâmeniş dönemine ait kutsal içerikli yazıtlarda tanrılardan isim verilmeksizin söz edilirken daha sonraki devirlere ait yazıtlarda tanrılar “Mihr” ve “Anahita” isimleriyle anılır. Mihr, Hint-İran dönemlerinde bitkiler ve bereket tanrısı görevini üstlenmiştir. *Avesta*'da yansımaya dikkat edilirse,

³⁵ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 38.

³⁶ Bahâr, Mihrdâd, *Ez Ustûre Tâ Târih* (yay. Ebu'l-Kâsım-i İsmâilpûr), Tahran 1377 hş., s. 29-30 John B. Noss, *Târih-i Câmi-'i Edyân*, (çev. Alî Aşğar-i Hikmet), Tahran 1375 hş., s. 450-451; Vâhiddûst, *Nihâdînehâ-yi Esâtîrî Der Şâhnâme-yi Firdevsî*, Tahran 1379 hş., s. 36.

³⁷ Âbâdânî, Abdullâh Mubelliğî, *Târih-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, Tahran 1377 hş., I, 296; Vâhiddûst, *Nihâdînehâ-yi Esâtîrî*, s. 36.

İran mitolojisinde Anahita da bereket tanrıçasıdır. Buradan hareketle toplumun tarımla geçimini sağlayan kesimlerinin, elit tabakaların inançlarında etkili olduğu sonucuna varılmaktadır.³⁸

Aryalar tarih öncesi devirlerde çok çeşitli ve birbirinden farklı tanrılara taparlardı. Zerdüşt öncesi devirlerde Arya ırkı tek tanrı inancına sahip değildi. Ancak tarihî çağlarla birlikte Zerdüşt inancının da gelmesiyle inanışları tek tanrı inancına dönüşmüştür. Çünkü bu inanışta bütün İmşâspendler³⁹ ve Yazatalar⁴⁰, Ahura Mazda tarafından yaratılmıştır. Karanlıklar ve kötülükler simgesi Ehrimen sonunda yok olacaktır.⁴¹

Bu bağlamda İranlıların tek tanrı inancının, kendilerine özgü mü yoksa çevrelerindeki milletlerin inanışlarından etkilenmelerinden mi ortaya çıkmış olduğu da dikkat çeker. Yakın ve uzak çevrelerindeki o dönem inançlarına bakıldığında; Batı Asya, Kuzey Afrika milletleri ile İsrailoğulları dışında putperest ve çok tanrılı dinlerin egemenliği görülür. Tarihsel veriler de Akadlar, Sümerler, Keldaniler, Asurlular ve Finikeliler'in çok tanrılı dinlere inandıklarını ve putlara taptıklarını göstermektedir. Yunanlılar ve Bizanslıların da, birtakım bilge ve bilim adamları dışında çok tanrılı inanışlara sahip oldukları düşünülürse, İran inanışlarında tek tanrı İsrailoğullarının etkili olduğu düşünülebilir. Birtakım araştırmacılar da İranlıların tek tanrı inancına kendiliklerinden eriştikleri kanısını taşırlar.⁴²

Eski dünyada İranlılar, Sümer ve Akadların egemenlik sınırları içerisinde de yaşamış, onların medeniyetlerinin de etkisi altında kalmışlardır. Zaman açısından da İran MÖ. ilk bin yıl ile bizim için daha tanıdık ve gerçek tarihsel devirleri içeren dünya arasında bir köprü gibidir. Bu dönemler aynı zamanda çok önemli kişiliklerin yaşadığı çağları da içine alır. Yunan filozofları, Zerdüşt, Buda ve Konfüçyüs de bunlar arasında yer almaktadır.⁴³

³⁸ Bahâr, Mihrdâd, *Ez Ustûre Tâ Târih* (yay. Ebu'l-Kâsım-i İsmâilpûr), Tahran 1377 hş., s. 94-95.

³⁹ İmşâspend/İşâsfend/İmihrspend, *Avestâ*'da "amesha: ebedî, ölümsüz" ile "spenta: kutsal, temiz, saf, yarar, çare" anlamlarındaki iki kelimeden oluşur ve "imşâspendân" çoğul şekliyle; "ölümsüz kutsallar", "kutsal ölümsüzler", "ölümsüz temizler" anlamlarını ifade eder. Bunlar Mazdeizm'in en büyük melekleridir.

⁴⁰ Farsça'da; "Allah" anlamındaki isimlerden "İzed" ya da *Avestâ*'daki şekliyle "Yazata", "yeze" kökünden gelir ve "tapınmak" anlamını verir. Sanskrit dilinde "yacata" bir niteleme olarak "övgüye yaraşan" anlamındadır. Pehlevicede İzed; "Yazat" ve "Yezed" şekilleriyle "övgü", "yalvarış", "övgüye yaraşan", "övlmeğe layık" anlamlarıyla kutsal ölümsüzlerden daha alt makamlarda bulunan melekler için de kullanılır. Eski İran inanışlarına göre gökyüzü bu meleklerle doludur. Altıncı Yaşt'da; bu tür tanrılardan yüzlerce, binlerce bulunduğundan söz edilir.

⁴¹ Pîrmiyâ, *Târih-i İrân*, s. 264.

⁴² Pîrmiyâ, *Târih-i İrân*, s. 264.

⁴³ Bausani, *İrâniyân*, s. 12.

1.3. Agni

Hintlilerin ateş tanrısı. Sanskrit dilinde Agni; “ateş” anlamındadır. Eski Hint *Veda* mitolojisinde İndra’dan sonra gelen ikinci önemli tanrı Agni’dir. Hem güneşin ve şimşegın ateş ve hem de insanların tapmak için yaktıkları ocak ateşinin adı olan Agni, kutsal kitaplardaki resimlerde kırmızı renkli ve biri iyi, öteki kötü ikiyüzlü olarak canlandırılır. Üç ya da yedi dili, uçları alev benzeyen dik saçları, üç bacağı ve yedi kolu vardır. Yanında hep bir koç bulunur. Bugünkü Hinduizm’de özellikle de Agnihotri Brahmanlarının yaptıkları törenlerde Agni’ye tapılır.

Birçok milletin inanç sisteminde yer alan ateş ilahı ve kültü en geniş olarak Hindistan ve İran’da görülmüş, ateşe en yoğun ve zengin anlamlar da yine bu coğrafyalarda yüklenmiştir. Ateşin ilahî bir güç olarak somutlaştırılmasının en belirgin örneği Hindistan’daki ateş ilahı Agni’dir. Hindistan’da bütün ateşler Agni’ye bağlıdır. Hintlilere göre Agni, önceleri ocak ateşiyile ilgili görülürken daha sonra kurban ateş ve ona bağlanmış, böylece insanlarla tanrılar arasında aracı olan, kehanette bulunan, tanrılara insanların kurbanlarını sunan kutsal bir varlık olarak kabul edilmiştir. *Vedalar* devrinde kurban ateşinin büyüye karşı koruyucu olduğuna inanılıyordu. *Vedalar* sonrası Brahmanizm aşamasında ise ateş ile insanın ölüm döşegindeki soluğu arasında ilgi kuruldu ve böylece kıvılcım ile ateş arasındaki ilişkiden hareketle insan ruhuyla Brahman’ın ruhu arasında da bir ilgi bulunduğu, hatta bunların eşdeğer olduğuna sonucuna varıldı. Hinduizm’de güneşin uzun zaman gizli kaldığına ve ilk defa Agni doğduğunda görüldüğüne inanılır. Odun onun gıdasıdır. Günümüzde Brahmanlar tarafından günde üç defa ateşe kurabiye ve tereyağı atılarak Agni’ye sunuda bulunulur.⁴⁴

Ateşin etkisinin en eski devirlerden bu yana devam ettiği bilinen ülkelerden biri de İran’dır. Zerdüş, bu çok eski ve ayrıntılı kültü yasaklamış olmasına rağmen daha sonra yeniden ortaya çıktı. Eski Zervanizm ile Mazdeizm’i birleştiren Mecusilikte de ateş’in önemi büyüktü. Bazı kaynakların, Hz. Muhammed’in doğumu sırasında söndüğünü yazdıkları ateş, Sasanîler’in sönmeyen ateşidir. İran’ın ateş ilahı “Atar”, Hindistan’daki “Agni”ye benzer. İran’da Mitraizm devrinde bile “güneşperestlik” ve “ateşperestlik” vardı; Atar, sonsuz ilahî ışığın dünyevî şekli olarak görülen ateş temsil ediyordu. Temizleyici sayılan ateş Ahura Mazda’nın oğlu olup Zerdüş ondan meydana gelmiştir. Eski İran’da, içinde kutsal ateşin yandığı “ateşkede” adı verilen tapınaklar vardı. Daha sonra birçok ülkeye yayılan bu ateşkedelerin, birkaç basamakla çıkılan ve ortasında gün ışığı sızmayan bir ateşliği bulunuyordu. Buradaki görevli rahipler ateşin sönmemesine dikkat ederlerdi. Ateşkedelerden evlere alınan ateş de söndürülmezdi.⁴⁵

1.4. Âteş

Zerdüş öncesi dönemlerde İranlılar “**İzed-i İzedân: En büyük tanrı**” gibi büyük tanrılar, gökler tanrısı **Varuna** ve sular tanrıçası **Anahita** yanında

⁴⁴ Tanyu, Hikmet, “Ateş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, IV, 52-53.

⁴⁵ Tanyu, Hikmet, “Ateş”, *DİA*, IV, 53.

taptıkları ilahlar arasında ateş tanrısı **Agni**, doğa tanrısı **İndra**, ışık ve güneş tanrısı **Mitra** gibi tanrılara da inanmaktadırlar. İranlılar en eski devirlerden bu yana ateş ögesine çok yakın ilgi duymuş, onun saygınlığını ilk zamanlardan beri kabul etmişlerdir. İnanışlarına göre ateş, Agni'nin bir simgesi bir ayetidir. Bu yüzden de övgüye yaraşır.⁴⁶ Asura, Varuna'nın oğlu “Şimşek”in birçok isminden biri, Sanskrit dilinde “Adharvan/Atharvan: *ateş sahibi*”dir. Dinsel rivayetlerde bu isim ateşi insanların yararlanması için sunan ve tapınaklarda onların kurbanlarını yakmasını emreden özel adı olarak geçer. Günümüzde de Hindistan'da bir kısım din adamları “adharvan” adıyla bilinir. Bunların görevleri sadece kutsal ateşe, kurbanları ve fidyeleri yakan özel ateşlere hizmette bulunmaktır. Hint geleneksel inancına göre; bu kişiler ateşi ilk olarak bulan kişilerin soyundan gelmektedirler. Detaylara inildiğinde ise ateşi bulan varlık da bizzat ateşin tanrısı, şimşek şeklinde göklerden yeryüzüne inen ateşin kendisidir. Bir başka ifadeyle “Vārüne”nin oğlu “Azer”dir. Sanskrit dilinde “âdrî: *alev*”; “âdrîo: *alevlenmiş*” kelimelerinin ikisi de “Agni” adındaki ateş tanrısının sıfatları olarak sık sık görülür. Böylelikle Azer, Aryaların dilinde ateşin en eski isimlerinden biri, belki de en eskisidir. Ateş unsurunun eski dünya milletleri arasında "7" rakamı gibi kutsanması, övgüler dizilen ve sevilen ortak değerler arasında yer almasının en büyük nedeni ise, insan hayatında vazgeçilmez temel araçlardan biri olmasıdır. İnsanın günlük hayatında ateş, evinde ocağında; tapınaklarda ibadetlerinde yakıldığında aleviyle dua ve yakarışları yücelere iletişiyile hep kutsanır. Bu öneminden dolayı *Rig Veda* ateş ilahisiyle başlar.⁴⁷

“Ātūr” ve “Azer” adlarıyla da bilinen ateş, Mazdeist inanışta tanrılardan biridir. Aydınlik ve ateş, Ahura Mazda'nın insanlar tarafından görülebilen somut sembollerinden sayılır. *Avesta*'da yerküreden sorumlu melek Spendârmûz'un⁴⁸, Ahura Mazda'nın kızı olarak kabul edilmesi gibi; Tanrı Azer de, genellikle Ahura Mazda'nın oğlu diye bilinir.⁴⁹ Ahura Mazda, Zerdüş ile konuşurken beş şeyi diğer bütün varlıklardan daha güzel ve daha

⁴⁶ Âbâdâni, *Târih-i Edyân*, I, 302-303; Hacaloğlu, *Zerdüş "Ahura Mazda"*, s. 69.

⁴⁷ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 40-41; İsfehânî, Rızâ, *Îrân Ez Zerdüş Tâ Kiyâmâ-yi Îrânî*, Tahran 1369 hş., s. 101-103; John B. Noss, *Târih-i Câmi-i Edyân*, s.452.

⁴⁸ Sifendârmûz: *Avestâ*'da; “Spenta ârmaiti”, Pehlevicede; “Spendârmat”, Farsça'da; “Spendârmûz”, “İsfendârmûz”, “Sfendârmûz” ve “İsfend” isimleriyle bilinir. “Spent: *kutsal*”, “armaiti: *alçak gönüllülük ve fedakarlık*” anlamlarını ifade eder. *Avestâ*'da; “yeryüzü”, Pehlevicede; “*olgun, tam akıl*” anlamlarındadır. Manevî dünyada, Ahura Mazda'nın sevgisini, sabır ve alçak gönüllülüğünü, maddî dünyada da, yeryüzünden sorumlu meleği, dürüst, iffetli ve kocalarına bağlı kadınları simgeler. O, yeryüzünü mutlu, bayındır bir hale getirmek, temiz saklamakla görevlidir. Bu yüzden ziraatla uğraşanlar, yapı işlerinde çalışanlar, onun hoşnutluğunu kazanırlar. Âreş-i Şivâtîr'in yanında bulunmuş ve İran-Turan sınırlarının belirlenmesi amacıyla ona ok ve yay seçmesini emretmiş olan da bu melektir. (Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiye*, 29; Dûsthâh, *Avestâ*, II, 1003; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 104, 317; Affî, *Esâtîr*, s. 553; Âmûzgâr, *Târih-i Esâtîr-i İrân*, s. 17; Hinnells, *Şinâht-i Esâtîr-i İrân*, s. 74)

⁴⁹ Mu'în, *Mezdiyesnâ*, I, 276; Âmûzgâr, Jâle, “Edebiyyât-i Bâstânî-yi İrân”, *Âşinâ*, (Tahran 1997), s. 32.

üstün yarattığını bunlardan birisinin de ateş olduğunu söyler. *Minû-yi Hired*'te: bilge kişinin çok önem vermesi gereken varlığın ateş olduğundan söz edilir. *Bundehişn*'de de: Allah'ın yarattığı yedinci şeyin ateş olduğu, kaynağının da sonsuz aydınlık sahibi Ahura Mazda'dan olduğu ifade edilir. *Şâhnâme*'de ateş “*tanrısal aydınlık*” olarak nitelenir.⁵⁰

Ateş, Brahmanizm ve Mazdeizm gibi Arya dinlerinde, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi dinlerde, hatta putperest inancına dayanan Afrika dinlerinde de özgün önemiyle bilinir. Bütün yararlı nesnelere ve varlıklar gibi ateş de, Mazdeist dünyada övülen, özellikle eski İranlılar ve Zerdüş inananlarınca son derece önemsenen, kutsanan öğeler arasında yer almıştır. Yine çok eski çağlardan bu yana ateş, Hint-Avrupa milletlerince kutsanmış, özellikle Hintliler ve İranlılarca aşkın bir ilgiyle karşılanmıştır. Mazdeist inanışta Ahura Mazda'nın yarattığı her şey övülmeğe, kutsanmaya ve saygıya yararlı olduğundan İranlılar'ın ateşe ilgisi de aşırı boyutlara varmış, ateş tanrısal bir vergi; alevi, tanrısal bir ışık ve kılavuz, tapınaklardaki alevler yükselten ateşlikler ise mihraplar olarak kabul edilmiştir.⁵¹

Fars edebiyatında Zerdüş ve inananlarının, ateşi kutsaması ve ona saygı duymasından çokça söz edilir. Bu yüzden Fars edebiyatında “*Âteş-i Zerdüş: Zerdüş'ün ateşi*” bir deyim halini almış, aydınlık ve ışıyla ateşkedelerin ateşine benzetilmiştir. Zerdüş'ün ateşe verdiği önem ateşin yakıldığı ateşkedelerin de son derece önemsenmesi sonucunu doğurmuş, birçok yazar ve şairin eserlerinde Müslüman İranlılar'ın, ateşkedeleri; “*Kabe-yi Zerdüş: Zerdüş'ün Kabesi*”, ateşi de; “*Kible-yi Zerdüş: Zerdüş'ün kiblesi*” olarak nitelendirmelerine neden olmuştur.⁵²

Azer, Mazdeist inanışta tanrılardan biridir. Bu önemli öge, insanoğlunun dostu, kardeşi ve en yakın akrabası gibidir. Zararlı yaratıkları ondan uzaklaştırır ve yırtıcı hayvanları geceleyin insanların buldukları yerlere yaklaşmaktan alı koyar. Aynı zamanda ateş, insan ve tanrılar arasında mesaj götürüp getiren bir ulak görevini de yapmakta, bu özelliğinden dolayı da ayrıca saygınlık kazanmaktadır. Bu yüzden ateş İran'da tanrılık göstergesi, alevi de tanrının ışığı ve gücü kabul edilir. Odun ve güzel kokularla yakılan hiç sönmeyen kutsal ateşler özel bir saygınlığa sahiptir.⁵³

1.5. İndra

Zerdüş öncesi devirlerde İran tanrıları daha çok doğa güçleri olmuştur. Bu tanrıların en önemlilerinden biri de ejderhaları öldüren, yağmur yağdıran tanrı olarak kabul edilen İndra'dır.⁵⁴ İndra/Andra; gök gürültüsünün tanrısı

⁵⁰ Zumurrudî, Humeyrâ, *Nakd-i Tatbiki-yi Edyân ve Esâtir Der Şâhnâme-yi Firdevsî, Hamseyi Nizâmî ve Mantuku't-tayr*, Tahran 1382 hş., s. 109-110.

⁵¹ Mu'în, *Mezdiyesnâ*, I, 273-274; Afifî, Rahîm, *Esâtir ve Ferheng-i Îrân Der Nivîştêhâ-yi Pehlevî*, Tahran 1374 hş., s. 407-408; Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 60.

⁵² Mu'în, *Mezdiyesnâ*, I, 282-285.

⁵³ Mu'în, *Mezdiyesnâ*, I, 276; Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Ferheng-i Esâtir ve İşârât-i Dâstânî der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., s. 32; Tefezzulî, Ahmed, “*Âteş*”, *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1367 hş., I, 93.

⁵⁴ John B. Noss, *Târîh-i Câmi-i Edyân*, s. 450.

olarak parıldayan silahlarıyla savaş arabasını son derece hızlı koşan gri renkli atları (bulutlar), sürekli arkadaşı “Vayu” ile her zaman savaşa hazırdır. Hızla hareket eden bulutlar onun arkasından koşar ve savaş başlar. Bulutlar sularını susamış yere akıtırlar.⁵⁵

Aryalar İÖ. 1500 civarında kuzeybatıdan gelerek Hindistan’ı istila ettiklerinde ele geçirdikleri topraklara kendi dinsel düşüncelerini de getirdiler. Bu düşünceler doğa güçlerini ateş, yağmur ve rüzgar gibi bir grup tanrıyı da içeriyordu. Hindistan’ın fethi, başarıları kısmen olgulara dayanan bir sözlü söylence kümesine yol açmış olan İndra gibi kahraman önderler üretti. İndra zamanla eski Hindistan’ın büyük tanrılarının biri oldu ve daha eski tanrılarının kutsal özellikleriyle mitik kişiliklerin kahramanlıklarını kendinde topladı. İndra, Brahmanlar ve daha sonra Hindular Vişnu’yu onun üstün konumuna yükseltmeden önce tanrılarının kralı, tanrılar ve insanların savunucusu, aynı zamanda yağmur ve toprağın verimliliğiyle de ilintiliydi. Büyük silahı “yıldırım” ile karanlıkta yaşayan ve kuraklık üreten kötü ruhları yok etti. Hindistan toprağı çoklukla kurak olduğundan böyle kahramanlıklar gerekliydi. Ejderha ile başarıyla savaştığı ve dünyayı bayındırlaştıran yedi nehri özgür bıraktığı bu söylencede İndra’nın verimlilik tanrısı olarak rolü açıktır.⁵⁶

İndra’nın en eski kahramanlık serüvenleri Hindu öncesi tanrı gruplarına adanmış binden fazla mitik ilahi, ritüel ve risaleden oluşan *Rig Veda*’da anlatılır. Yüzyıllarca *Veda* sözlü gelenek yoluyla korundu. Sonunda bu söylenler Yunanca ve Latince ile yakından ilişkili bir Hint-Avrupa dili olan Sanskrit dilinde yazıya geçirildi.⁵⁷

Rig Veda’dan yüzyıllarca sonra tanrı İndra, Hindu söylenlerinde varlığını sürdürür. Fakat daha önceki kişiliğinin bir belgesi olarak Hint destanı *Mahabharata*’da İndra bir zamanlar cesaret gösterdiği yerde korku göstermekte ve önceki söylenle yendiği ejderha daha sonraki söylende onu alt etmektedir. *Ramayana*’da İndra tanrılarının kralıdır. *Rig Veda*’da İndra’ya büyük gücünü veren “Soma”⁵⁸ daha sonraki Hindu dinsel törenlerinde çok önemli bir rol üstlenmişti. Rahipler tanrılarının güçlerini koruması için soma adağında bulundular. Hindular soma olmadan, tanrılarının dünyayı bir aşı-

⁵⁵ Muin, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 45-46; Âştîyânî, Zertuş, Mezdiyesnâ ve Hükûmet, 38.

⁵⁶ Rosenberg, Donna, *Dünya Mitolojisi*, İstanbul 1998, s. 492-493.

⁵⁷ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 493.

⁵⁸ Mitraizm’de suyun şekillenmiş görünümü olan Soma, hayat ve ölümsüzlük tanrısı olarak bilinir. *Bundehişn*’de; ölümsüzlük çeşmesi adıyla bir pınardan söz edilir. Söz konusu pınarın suyu yaşlılığı önler, suyundan içen ya da içerisine girip yıkanan yaşlılar on beş yaşında gençler olur ve ölümsüzleşirler. Çin mitolojisinde; kutsal Konlon Dağı’nın dibinden çıkan Sarı Irmak ve dört ayrı ırmağın sularından içen sonsuz hayat kazanır. Mitraist inanışta ve Hıristiyanlıkta vaftiz geleneği suyun bu özelliklerinden kaynaklanır. Gerçekte de; yeniden dirilişi, yenilenmeği, tanrısal özelliklere, dolayısıyla tanrıya yaklaşmayı sembolize eder. Zerdüş inanişinde da, kutsal bir içecek olan “hûm” (*Rig Veda*’da “Soma”) içmek hayatı gerçek varlığa ve sonsuzluğa erişirmektedir. Fars edebî metinlerinde bu inanışın yoğun yansımaları dikkat çeker. (Zumurrudî, *Edyân ve Esâtîr*, s. 133-134).

madan diğerine ilerleterek, döngüsel süreci yönetecek güce sahip olmayacağına inanmaya başladılar.⁵⁹

İndra, gerçekte bir fırtına ilahıdır. Kuraklıktan sonra susuz toprağa yağmur yağdıran, ejderhayı öldüren, düşmanlarını yok eden, aşırı sarhoşluk verici soma şarabını içen kahramandır. “*Gücün sahibi*”, “*kendiliğinden egemen olan*” bu ilah, doğanın sınırlarını aşan güçlerini temsil etmektedir.⁶⁰

MÖ. XI. yüzyılda kardeşlerinden koparak kısa bir müddet sonra büyüdü ve zengin efsanevi-şiirsel bir fantazyaya için uygun bir yer olan Hindistan ormanlarına nüfuz eden, öte yandan İran’ın sarı ve kuru platosunu yurt edinen Arya kolu kendileriyle birlikte, *Vedalar*’da açıkça belirtildiği gibi, daha çok eski Roma ve Greklerinkine benzeyen natüralistik dinlerini de getirmişlerdi. Örneğin inek kurban etme ve bir bitkiden mayalandırılmış haoma/soma suyunun tanrılar şerefine yerlere akıtılması töreni sık sık yapılır ve kutsal tören olarak kabul edilirdi.⁶¹

1.6. Arya Dinlerinin *Şâhnâme* ve İran Kültüründeki Yansımaları

İran ulusal rivayetlerinin bir senedi niteliğindeki *Şâhnâme*’de yapılan detaylı araştırmalar bu ulusal tarih ve rivayetleri içeren önemli eserde İranlılar’ın Zerdüşt öncesi dönemlerdeki dinleri hakkında bilgilere yer verildiğini de göstermektedir. Bu bilgilerin bir kısmı özellikle batılı araştırmacıların çalışmaları sonucu elde ettikleri verilerle önemli ölçüde örtüşürken, bir bölümü de *Şâhnâme*’nin temel kaynakları arasında yer alan *Hudâynâme* yazarları tarafından Zerdüşt sonrası dönemlerde Zerdüşt din adamlarının etkisinde kalınarak yazılmış ayrıntılardan oluşmaktadır.

Firdevsî’ye göre Zerdüşt’ten önce yaşamış bütün İran kralları Yezdân’a inanmaktadır.⁶² Zerdüşt öncesi devirlerde İranlılar arasında tek tanrı inancının yaygın olmadığı açıktır. Aryalar çok tanrılı dinleriyle bilinmektedirler. Bu da, Zerdüşt öncesi dönemlerde İranlılar’ın çok tanrılı inançlara bağlılığını göstermektedir. Yunan inanışlarındaki Zeus ve Jüpiter gibi, Aryalar arasında Varuna (özellikle de Hintliler arasında) gökler tanrısı olarak kabul edilmekteydi. Bu tanrı “Asurâ Vicvavedas/Asura: *her şeyi bilen*” adıyla anılırdı. Bu bağlamda Firdevsî’nin söz konusu ifadesi, bu şaheserini yazarken önemli ölçüde yararlandığı *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî* ve *Hudâynâmeler*, Zerdüşt yazarların kaleme aldığı değişik eserler ve Mezdiyesnâ inancının etkisiyle, İranlılar’ın ataları ve bütün krallarının başlangıçtan bu yana tek tanrıya ve hem de gerçek büyük Allah’a inanmış oldukları ulusal inanışın etkisinde kalmasından kaynaklanmaktadır.⁶³

⁵⁹ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 493

⁶⁰ Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 103

⁶¹ Bausani, Alessandro, “İslam Öncesi İran Düşüncesi”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, s. 78.

⁶² **Yezdân**, “**İzed**” kelimesinin çoğuludur. Mezdiyesnâ inancında bütün meleklerle tek tek verilen bir isim olan “İzed”, Pehlevî dilinde ve yeni Fârsça’da sadece “Allah” için kullanılır. *Şâhnâme*’deki örneklerden de anlaşılacağı üzere Firdevsî, “Yezdân” kelimesiyle Allah’ı kastetmektedir.

⁶³ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 61-62.

Hudâynâme yazarları yukarıda da belirtildiği gibi Zerdüş öncesi dünyanın gerçek dinsel kanıtlardan yoksun olmamasını tasavvur etmek istediklerinden İsrailoğulları peygamberlerinde olduğu gibi hem peygamber hem de kral olan kişiliklerin benzerlerine sahiplik arzusuyla kendi krallarına da peygamberlik boyutu kazandırmayı amaçlamışlardır. Söz konusu krallardan bir kısmı “ferr-i îzedî: *tanrısal güc*”e bütün donanımlarıyla sahip, bu yüzden de ilahî ilhamlara muhatap olarak kabul edilmektedir. Örneğin Siyâmek’in Ehrimen tarafından öldürülmesi esnasında vahiy ulaşı Surûş, Keyûmers’e inmiş, Cemşîd de ilahî desteklerle güçlendirilmiş, kutsallardan ilhamlar almış, Feridûn, Dahhâk ile savaşmaya karar verdiğinde ilhamlarla desteklenmiştir. Keyhüsrev, büyüklerin sözlerini dinlemeyip bir köşeye çekildiğinde yine Surûş devreye girerek ona nasihatlerde bulunmuş, ömrünün sonuna doğru da peygamberler ve velilerin özellikleriyle donatılmıştır.⁶⁴

Hudâynâme yazarlarının bu tür tasvirleri daha sonraki dönemlerde Müslüman yazarlar tarafından da dikkate alınmış, bazı yazarları da etkilemiştir. Örneğin **Hamza-yi İsfehânî** (ö. 360/971), İran kaynaklarından aktararak Keyhüsrev’i peygamber olarak tanıtmış, **Şihâbuddîn-i Sohreverdî** (ö. 632/1235), Keyûmers, Feridûn ve Keyhüsrev’i bilgelik kaynağı büyük kişilikler olarak nitelemiştir. Birtakım eserlerde ise on beş büyük İran peygamberinden söz edile gelmiştir. Bunlar arasında; Siyâmek, Hûşeng, Tehmûrs, Cemşîd, Feridûn, Menûçehr, Keyhüsrev ve Zerdüş de yer almakta, hatta başta, Zerdüş olmak üzere bazılarının kutsal kitapları olduğu da ileri sürülmektedir.⁶⁵

Bunlar dışında Aryaların dinsel inanışlarının *Şâhnâme*’deki yansımalarına örnek olarak; Arya inanışındaki din adamlarıyla ilgili pasajların yer alması, din adamlarından; “mûbedler”, “dîn-âverân”, bazen akıllılıklarını ön plana çıkararak “behredân/bâhiredân: *akıllı kişiler*”, bazen de astronomi bilgilerinin yoğunluklarını vurgulamak amacıyla “sitâreşinâsân: *yıldızbilimciler*” diye söz edilmesi verilebilir. Şüphesiz Zerdüş’ün peygamber olarak ortaya çıkmasından önceki dönemlerde eski İran’da din adamları yine toplumsal hayatın ağırlıklı temel değerlerinden bir sınıf olarak yer almakta idiler. Herodot, muğların o dönem toplumunun altı temel sınıfı arasında yer aldıklarını Zerdüş’ün de muğlar arasından çıktığını belirtmektedir.⁶⁶

Hayır ve şer olarak nitelenen iki başlangıç, iyilik ve iyilik güçleriyle kötülük ve şer güçlerinin varlıklarıyla etkinlikleri yine *Şâhnâme*’nin içeriğinden anlaşılmaktadır. İblis’in, Dahhâk’ı aldatması gibi, Ehrimen ve yandaşları sürekli olarak insanları aldatıp yoldan çıkarmakla uğraşırlar. Bunların yanı sıra *Şâhnâme*’de yine söz konusu dönemlerde yıldızlara ve ateşe tapınma gibi birtakım eski inanışların bulunduğu da söz konusu edilir.⁶⁷

Arapların İran’ı ele geçirmelerinden sonra Mezdiyesnâ inanışı da İslâmiyet karşısında yenilgiye uğramış ve yetkilerini kaybetmiş siyasî yönetim

⁶⁴ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 62-64.

⁶⁵ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 64-65.

⁶⁶ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 66-67.

⁶⁷ İbn Belhî, *Fârsnâme*, s. 53-54; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 70-71.

gibi ikincil konumuna düşmüştü. Arapça, İslâmiyet'in de etkisiyle İran diline alabildiğine hızla ve yoğun bir şekilde karıştı. Pehlevice gerilemeğe başladı. Bunların yanı sıra İran ulusal hikayeleri de Sami kökenli hikayelerle iç içe girdi. Bazı eski İran kralları ve ünlü kişilikleri İsrailoğulları peygamberleriyle yakınlaştırılmaya, aralarında akrabalık ilişkileri kurulmaya başlandı. İbn Belhî'nin *Fârsnâme*'sine göre: Ahâmeniş krallarından Kûruş'un annesi, İsrailoğulları peygamberlerinden birinin kızı, Keyanîler hanedanı krallarından Behmen'in annesi Talût'un kızı, Süleyman Peygamber'in soyundan bir kız da Behmen'in karısıydı. Yine aynı eserde; İsrailoğulları peygamberlerinden birinin kitabında Behmen'e vahiy gönderildiği ve kendisinin de tanrının seçkin kulları arasına yer aldığı ifade edilir.⁶⁸

Diğer taraftan İran ulusal rivayetlerinin kaynakları ve eski İran'daki tarihsel gelişmelerin yazılı belgelerini de ellerinde bulunduran Zerdüş din adamları mübedler, Mazdeist inanışa bağlı önemli kişilikleri kitap ehlerinden gösterme çabası içinde bulunuyorlardı. Bu yüzden doğal olarak peygamber olduklarını kabul ettikleri kişilikleri Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi üç büyük dinin bağlıları tarafından kabul edilen ve saygı duyulan İsrailoğulları peygamberleriyle birtakım ilişkiler içerisinde göstermek istiyorlardı. *Târih-i Taberî* çevirisi *Târih-i Bel'âmî, Murûcu'z-zeheb, el-Kâmil* gibi tarih konulu önemli kaynakların yazarları Zerdüş mübedlerinden aktarmış oldukları bilgileri gerçek kabul ederek eserlerine almışlardır.⁶⁹

Birçok yazar ve şair Zerdüş'tün, İbrahim Peygamber'in kendisi olduğu görüşünü savunurken bir kısmı da onun İbrahim'in torunlarından biri olduğunu ileri sürer. Bunun gerekçesi de; Zerdüş din adamlarının özellikle de İslâmiyet'in ilk dönemlerinde inanışlarını genel kabul gören üç din ile ilişkilendirerek görüşlerine daha güçlülük kazandırma amaçlarıdır.⁷⁰

Luğat-i Furs, Muçmelu't-tevârih ve kısas, Burhân-i Kâti gibi Farsça birtakım sözlükler ve tarih kitaplarında da; İbrahim Peygamber ile Zerdüş arasındaki bu yakın ilişkinin, dede torun bağı olduğu belirtilmekte ya da ikisinin aynı kişi oldukları konusu işlenmektedir. Aynı zamanda **Hakanî-yi Şirvanî** (ö. 595/1199) ile **Ferîdüddîn-i Attâr** (ö. 627/ 1230) gibi ünlü Fars şairlerinin dizelerinde de bu konu ele alınmaktadır. Saîd-i Nefisî bu konuda şunları söyler: “Yaklaşık dört-beş yüzyıl önce ele geçen İran rivayetlerinde İbrahim Peygamber'in eski İran'ın peygamberi Zerdüş olduğu ifade edilmekte, Zend'in de onun “suhûf'u: kutsal mesaj sayfaları” olduğu aktarılmaktadır. Hatta bazı eserlerde ikisi aynı kişi olarak “İbrahim Zerdüş” adıyla anılmaktadır.”⁷¹

Daha önce de değinildiği gibi İbrahim Peygamber dışında Zerdüş ile İsrailoğullarının diğer bazı peygamberleri arasında da bu ilgiler kurulmaya çalışılmıştır. İslâm sonrası dönemde kaleme alınan bazı tarih kitaplarında; Zerdüş'tün; Ermiyâ, Üzeyir ve Elyesâ'nın öğrencisi olduğu belirtilmekte,

⁶⁸ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 115-116.

⁶⁹ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 116.

⁷⁰ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 116-127; Affî, *Esâtîr*, s. 538.

⁷¹ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 116-127.

Eyüp Peygamber ile Zerdüşt'ün aynı kişiler olduğu rivayetleri yer almaktadır. Ancak bu konuda eski rivayetler genellikle efsanevî ve hikaye tarzı anlatımlar olarak son yüzyılda özellikle batılı araştırmacılar tarafından siyasî ya da sosyal birtakım boyutlar kazandırılarak ulusal ve mitolojik değerler öne çıkartılıp birtakım görüşler kanıtlanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu iddiaların tarihsel gerçekler ve aradaki zaman başta olmak üzere doğruluk ihtimalleri vardır.⁷²

Başta Zerdüşt inancı olmak üzere Eski İran dinlerinin farklı kapsam ve boyutlardaki izleri sadece *Şâhnâme*, *Gerşâspnâme*, *Kâbüsnâme* ve *Siyâsetnâme* gibi eserlerde değil bunlar dışında çok sayıda eserde görülmektedir. En eski dönemlerden günümüze değin bütün manzûm ve mensûr Fars edebiyatı ürünleri bu etkinin kapsam alanındadır. İslâm sonrası dönem İran yazar ve şairleri, Zerdüşt yazar ve şairlerinin edebî ve düşünsel mirasçıları olarak eserlerinde söz konusu inanışlarını az çok yansıtmaktadırlar.⁷³

2. Zerdüştilik/Mazdeizm

Sasanî egemenliğinden önce de İran halkları arasında yaygın olarak taraftar bulmuş olan Zerdüşt inancı, bu hanedan zamanında da yaygınlaşmasını sürdürdü. Bu dinin son derece hızlı bir şekilde her tarafa götürülmesi konusunda en önemli rolü din adamları mübedler ve özellikle de yoğun çalışmalarıyla baş mübed **Kerdîr**⁷⁴ oynamaktaydı. Zerdüştilik dışında başka birtakım inanışların da bu dönemde taraftarları vardı. Ancak inanırları diğer bütün dinlerin inanırlarından çok daha fazla olduğu için Zerdüşt inanç sistemi yeni oluşmuş Sasanî idarî ve dinî yapılanmasının en güçlü temellerinden biriydi. Öte yandan Yahudilik, Hıristiyanlık, Mazdekizm, Maniheizm, Budizm ve Zervanizm gibi inanışlar da Sasanî egemenliğindeki

⁷² Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 132-138.

⁷³ Kâtibî, Huseynkulî, *Edeb ve Edebiyyât*, Tahran 2535 şş., s. 103.

⁷⁴ Sasanî hükümdarlarından I. Şâpûr (hük. 241-272) zamanından Nersî (hük. 293-303) dönemine kadar yaşamış, yönetimde son derece etkili kişiliklerden olan Kerdîr, Sasanî dinî teşkilatında en üst makamlarda bulunmuştur. Kerdîr'in önemli faaliyetleri arasında; onun, eski İran'da çok yönlü işlevleri bulunan ateşkedelerin yanı başlarında resmî devlet tapınakları olan (megustân) ve mübedlere ait birtakım yeni kurumlar oluşturması yer almaktadır. Öte yandan I. Behrâm (hük. 273-276) Mani'yi öldürmesi için Kerdîr'e teslim etmiş, bu olayla eş zamanlı olarak da ülke çapında Mani tapınakları ortadan kaldırılmıştır. Mani'nin korkunç bir şekilde idam edilmesi, bir taraftan açıkça devletin yeni dini Zerdüştiliğin gücünü diğer taraftan da Kerdîr'in hükümdarlık makamındaki alabildiğine derin etkisini göstermektedir. Bu dönemle ilgili bilgilere yer veren ve günümüze kadar gelebilmiş kitabelerin tamamında; ortak olarak vurgulanan en önemli özellik; Kerdîr'in büyük bir din önderi olduğu ve genç hükümdarın ruhanî rehberliğini de yaptığıdır. Kitabelerini dört ayrı bölgede, hükümdar kitabelerinin bulunduğu yerlere diktirmiş olması da, onun Sasanî sarayındaki nüfuzunu göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi o, II. Behrâm (hük. 277-293) döneminde Sasanî ruhlarının özel tapınakları olan İstahr Anahita Tapınağı'nın hizmetlerini de yürütmekteydi. (Meşkûr, "Kerdîr Yâ Tansar", *Meşkûr, Muhammed Cevâd*, "Kerdîr Yâ Tansar", *Nâme-yi Bastân*, (Tahran 1378 hş., s. 202, 211

geniş coğrafyaların belli kesimlerinde bazen açıktan, zaman zaman da gizli olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Sasanî yöneticileri, siyasî ve sosyal konumları gereği bu inanışlarla dostluk ilişkileri kurup barış içerisinde yaşarken, bazen de onları ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı.⁷⁵

Sasanîler devrinde din adamları, büyük toprak sahibi asilzadeler ile aynı haklara sahip idiler. Sasanî toplumunda görevleri, en ince ayrıntılarına kadar düzenlenmiş bir hiyerarşileri olan din adamları, **II. Şapûr** zamanında çok geniş yetkilerle donatıldılar. Media ve özellikle de Azerbeycan muğların en çok buldukları yerlerdi. Muğların dinî sınıfta çok önemli bir yeri vardı. Büyük mabed görevlileri “**muğân-i muğ**” unvanını taşırlarken, mûbedler din adamlarının üst sınıfını oluştururlar. “**Mûbedân-i mûbed**” Zerdüş hiyerarşisinin en yüksek kişisidir. Tapınakların kutsal hizmeti, bir “**hîrbed: ateş koruyucusu**”na emanet edilir. **Taberî, II. Hüsrev**’in, yaptırdığı bir mabedin dua ve büyü işleri için 12.000 hîrbed görevlendirdiğini aktarır. Hîrbedlerin başında bulunan üst düzey din adamına da “**hîrbedân-i hîrbed: baş hîrbed**” denir. Rivayete göre I. Erdeşîr, hîrbedân-i hîrbed **Tansar**’a Eşkanî Pehlevicesiyle yazılmış dağınık durumdaki *Avesta* metinlerini toplayıp ondan dinî kanunlar çıkarmasını emretmiştir. I. Şapûr, Azerbeycan’daki Şîz mabedine *Avesta*’nın bir kopyasını koydurmuş, büyük mûbed **Azerbâd Mehrespandan**’ın başkanlığında yüksek din kurulu, 21 kitap/nesk’e ayrılmış Sasanî *Avesta*’sının metnine son şeklini vermiştir.⁷⁶

Zerdüştilik, Sasanîler döneminin resmî dinidir. Bu hanedanın hükümdarları ta başlangıçtan itibaren Zerdüş inanişinin desteğiyle yönetimlerini sürdürmüşlerdir. Sasanî hanedanının din adamları sınıfından oldukları, bu devletin kurucusu **I. Erdeşîr** ile oğlu **Şapûr**’un bu dinin önderleri arasında yer aldıkları, son derece dindar kişilikler olarak İstahr **Anahîta Tapınağı** hizmetçilerinden oldukları kanısı yaygındır. Mazdeist rivayetlerde de Erdeşîr, Zerdüş inanç sisteminde bir reformist hükümdar olarak anılır. Öte yandan mûbedler de Sasanî devlet teşkilatının temellerini her açıdan güçlendirmek amacıyla çok önemli görevlerde bulunmuşlardır. Daha da önemli bir etken olarak hükümdarların din önderleri mûbedler ile çok yakın ilişkileri ve birçok konuda birlikte çalışmaları, din ile devlet arasında çok sıkı ve güçlü bağlar oluşmasını sağlamış, bu sıkı birliktelik Sasanî yönetiminin son dönemlerine kadar sürmüştür.⁷⁷

Mûbedlerin, Sasanî hükümdarları ve ileri gelenleriyle birliktelikleri, bu dönemlerde Zerdüş inanişinin yaygınlaşması ve gelişmesinin önemli etkenlerinden biri olarak kabul edilse de, bu, söz konusu gelişimin tek gerekçesi değildir. Bu konuda etkili olmuş başka birtakım etkenler de vardır. Örneğin diğer dinlerin inanırlarının birtakım faaliyetleri de bu etkenler arasında yer alır. Toplumda birbirinden farklı dinlerin taraftar bulması ve

⁷⁵ Bâkırî Ferd, Ali Aşgar-Şerîfî Gülâmhuseyn, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1381 hş., I, 48.

⁷⁶ Öztürk, Mürsel, “İslâmiyyet’ten Önceki İran Medeniyeti”, *Doğu Dilleri* (Ankara 1985), s. 107-108.

⁷⁷ Bâkırî Ferd, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, I, 49.

yaygınlaşması zaman zaman ulusal birliği tehlikelerle karşı karşıya getiriyor ve bu durum Sasanî yönetimi için bir tehdit oluşturuyordu. Yine aynı gerekçeyle söz konusu dinler ve inanışlar yaygınlaşıp fazla dikkat çekecek oranda taraftar bulmadıkça mübedler ve Sasanî hükümdarları onlarla iyi geçiniyor, dostluk ilişkilerini sürdürüyorlardı. Bazı hükümdarlar yönettikleri toplumda yönetimleri için birtakım riskler de taşısa, bazen belli ölçülerde, bazen de ileri düzeyde dinsel özgürlüklere izin veriyorlardı. Örneğin **I. Yezdicerd** Hıristiyanlara öylesine geniş özgürlükler verdi ki; Zerdüş inananlarının en kutsal mekanları ateşkedelere bile zarar verecek etkinlikler sağlayabildiler. Gelişen tehlikeyi fark eden mübedler, Yezdicerd'i sorumlu ve suçlu ilan edip Hıristiyanlara karşı cephe almasını ve birtakım tedbirlerle tehlikelerin bastırılarak önlenmesini sağladılar. Söz konusu diğer dinlerin faaliyetleri, Sasanî yönetiminin İran halkına en büyük armağanı ulusal birliği sağlamak olan dinî birlik yolunda önemli adımlar atması sonucunu doğurdu. Bu doğrultudaki çalışmalar, Hıristiyanlığın, Roma'nın resmî dini olarak kabul edilmesiyle daha gerçekçi girişimler ve tedbirlerle sürdürüldü. Bu gayretlerin de etkisiyle Hıristiyanlık Fırat havzası bölgesinde, Maniheizm de Hırmend ırmağı çevresindeki coğrafyalarda sınırlı kaldı. Zerdüş inancı da İran halkının resmî dini özelliğini kazandı. Bu tür faaliyetlerin en yoğun olanı muhtemelen I. Şapûr döneminde Kerdîr tarafından gerçekleştirildi.⁷⁸

Bu dinin peygamberi Zerdüş/Zarathoustra'nın hayatı hakkındaki çok az bilgiyi, bu dinin kutsal kitabı *Avesta*'ya borçluyuz. *Avesta*'nın bugün elde bulunan metni, eskiden var olanın çok az bir kısmını teşkil etmektedir. Bir Arap tarihçisi Zerdüş'ün bu kitabı yazdırırken 12 bin öküz derisi kullandığını ileri sürer. **Pline**'e göre de M. Ö. III. yüzyılda yazılmış olan *Avesta*'nın Özeti, 20 defa 100 bin beyit tutmaktadır. Bazı söylentilere göre, *Avesta*'nın tam metni **Persepolis**'te kraliyet arşivinde korunmaktayken **Büyük İskender**'in emri ile tamamı ateşe atılmıştır. Elde bulunanlar ise, eldeki metnin yazarlarına sözlü olarak anlatılanlardır.⁷⁹

Zerdüş inananlarının kutsadıkları ve son derece saygı duydukları ateş, muhtemelen Ahâmenişler döneminde geniş ve ferah alanlarda, genellikle de yükseltiler ve tepeler üzerinde yakılırken, Sasanîler dönemiyle birlikte gölgelik yerlerde yakılmaya başlandı. Sasanîler, ateş için dört farklı yöne açılan dört kapılı genellikle "dört taklı" adıyla anılan binalar yaparak ateşi onun içerisinde yakmaya başladılar. Zerdüş dininin resmîlik kazanmasından sonra **Kerdîr, I. Şapûr**'un emriyle özgün yapı tarzına sahip birtakım ateşkedeler inşa ettirdi. Zamanla bu tapınakların birçoğu resmî tapınaklar işlevini görmeğe başladı. Söz konusu yapıların bitişiğinde mübed encümenleri de kuruldu. Birçoğu yüzyıllarca ayakta kalarak işlevlerini sürdüren bu ateşkedelerin en ünlüleri **Âzergoşnesb, Âzermihrborzîn** ve **Âzerfernbağ**'dır.⁸⁰

⁷⁸ Bâkırî Ferd, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, I, 49-50; Pûrziya, Resûl, *Târîh ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1385 hş., s. 372.

⁷⁹ Öztürk, "İslâmiyet'ten Önceki İran Medeniyeti", s. 111.

⁸⁰ Bâkırî Ferd, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, I, 50.

Sasanîler daha ilk dönemlerinden itibaren Zerdüşî din adamlarıyla bir birlik içerisinde hareket ederek din ve devlet arasında sıkı ilişkiler, güçlü bağlar oluşturdular. Din-devlet arasındaki bu sıkı ve güçlü ilişkiler imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdürdü.⁸¹

Parsîlerin rivayetlerine göre, **I. Erdeşîr**, tahta çıkışından sonra Baş Hîrbed **Tansar**'ı resmî dinî kitap olarak kabul edilmek üzere Eşkanîler döneminde değişik bölgelerde ve farklı yerlerde dağınık halde bulunan *Avesta* metinlerini bir araya toplamakla görevlendirdi. Erdeşîr'in oğlu **I. Şapûr** tahta çıkınca Hintçe, Yunanca ve daha başka bazı dillerde tıp, astronomi, felsefe ve diğer bilim dallarında kaleme alınmış bilimsel eserlerin gerekli bölümlerinin de derlenecek olan bu kutsal metne eklenmesini emretti. Söz konusu eserlerde Hint etkisi daha çok gözlenmektedir.⁸²

Şapûr'un emriyle **Tansar**'ın yeniden düzenlediği *Avesta*'nın bir nüshası da **Şîz**'de bulunan **Âzergoşesp** ateşkedesine konuldu. Ancak bütün bunlara rağmen din konusundaki görüş ayrılıkları ve mücadeleler bir türlü sona ermedi. **II. Şapûr**, Baş mübed **Âzerbâd Mihrespendân** başkanlığında bir komisyon oluşturdu. Bu komisyon, 21 Nesk/bölüm olarak düzenlenmiş gerçek ve doğru *Avesta* metnini ortaya çıkararak onayladı. **Âzerbâd Mihrespendân** komisyon tarafından gerçekliği ve doğruluğu onaylanan bu metnin gerçek *Avesta* metni olduğunu kanıtlama için de Zerdüşî inanisinde önemsenen sınamalardan olan ve "ver" adı verilen "*göğüse erimiş maden dökülmesi*" sınamasından geçirilmesini istedi.⁸³

Böylece günümüzde küçük bir kısım bulunan, özeti ya da kayıp kısımları III./IX. yüzyılda kaleme alınmış *Dînkert*'in 8. ve 9. kitaplarında aktarılan **Sasanî Avesta**'sı sadece dinî konulara yer vermez. İçerisinde değişik konularda bilgilere yer veren bir ansiklopedi niteliği taşır. Dünyanın başlangıcı ve sonu, mitoloji, astronomi, yaratılış, genel bilgiler, doğa bilimleri, dinî bilimler ve felsefe gibi Sasanîler döneminde yaygın bilimler *Avesta*'nın 21 neskinin konularını oluşturmaktadır. *Avesta Dili*'nde yazılmış birçok metin muhtemelen Sasanî *Avesta*'nın oluşumunda görev almış kişilerin kaleminden çıkmıştır. Aynı zamanda söz konusu metinler ve kitapların Pehlevî dilinde kaleme alınmış olduğu ve daha sonra da bu derleme esnasında *Avesta Dili*'ne aktarılarak kutsal metnin içerisine yerleştirildiği tahmin edilmektedir.⁸⁴

Birçok *Avesta* metni, doğal unsurlara tapılmasının Zerdüşî inanisinde temel öğeler arasında yer aldığı ortaya koymaktadır. Nitekim Zerdüşîlerin, su, ateş ve toprağa son derece saygı duydukları ve onları özenle koruyup temiz tuttuklarını biliyoruz. Batılı araştırmacılar da bu din bağlarının bütün bu özelliklerini onaylamaktadırlar. Ancak sözü edilen doğal öğeler arasında İranlılar tarafından en çok önemsenen ateştir. *Avesta*, ateşi beş farklı türe

⁸¹ Christensen, Arthur Emanuel, *Îrân Der Zamân-i Sâsânîyân* (çev. Reşîd-i Yasemî), Tahran 1332 hş., s. 100.

⁸² Christensen, *Îrân der Zamân-i Sasanîyân*, s. 100.

⁸³ A.g.e., s. 100-101.

⁸⁴ A.g.e., s. 101.

ayırır: bunların adları 17 Yasna'nın 11. Bend'inde sayılır ve Pehlevice tefsirlerde de ayrıntıları verilir. *Bundehişt'n*'de de söz konusu ateşler özet olarak kayıtlıdır. Bunlar sırasıyla: **Bərəzisavah** (Âteş-i Vehrâm), günlük hayatta kullanılan normal bildiğimiz ateş. **Vohufryâna**: insanlar ve canlıların tenlerindeki ateş. **Urvâzišta**: bitkilerin yapısında yer alan ateş. **Vâzišta**: bulutlardaki ateş/Şimşek. **Spəništa**: Cennette, Ahura Mazda'nın huzurunda hiç sönmeden yanan ateş. Muhtemelen her zaman Arya hükümdarının beraberinde bulunan ve ona güç veren, **Xvarənah** adıyla bilinen, daha sonraları Pehlevî Dili ve Yeni Farsça'da "Fer" adıyla anılan, hükümdarın iktidarını yücelterek destekleyen görkem ve ihtişam da bu beşinci tür ateş kapsamında yer almaktadır.⁸⁵

Önemli bölümleri Eski Yeştlər'de belirtilen dünyanın yaratılışı, başlangıç ve ölüm, ölüm sonrasıyla ilgili ayrıntılar konusunda daha sonraki dönemlerde bilim adamları önemli araştırmalar yapmış ve değerli sonuçlar elde etmişlerdir. Bu verilere göre dünyanın ömrü 12.000 yıldan fazladır. İlk 3.000 yılda "Ahura Mazda/Aydınlık Evreni" ile "Ehrimen/Karanlık Evreni" yan yana ve birlikte yaşamaktadırlar. Bu iki evren üç boyutuyla sonsuzluklara uzanmakta, tek bir boyutlarıyla da birbirleriyle bitişmekte ve sınır oluşturmaktadır. Aydınlık evreni yukarıda, karanlık evreni altta, hava ise bunların aralarında yer almaktadır. Ahura Mazda'nın yaratıkları bu üç bin yıl boyunca Mino âleminde yaşamakta iken Ehrimen ışığı gördü ve onu ortadan kaldırma amacıyla harekete geçti.⁸⁶

Gelecek konusunda detaylı bilgisi bulunan Ahura Mazda, onunla 9.000 yıllık bir süreyi kapsayan bir savaş ilan etti. Sadece geçmiş konusunda bilgi sahibi olan Ehrimen bu savaşı kabul etti. Bunun üzerine Ahura Mazda, ona birtakım önsezilerini açıkladı: ona bu savaşın karanlık evreninin yenilgisiyle sona ereceği sezsini bildirince Ehrimen, şiddetli bir korkuya kapılarak yeniden karanlıklar evrenine geri döndü. Orada üç bin yıl hareketsiz olarak kaldı. Bu fırsattan yararlanan Ahura Mazda dünyayı yarattı. Yaratma işi bittiğinde, ilk sığır olarak bilinen sığırı yarattı. Ardından Gaya Marətan/Geyumers adındaki büyük insanı var etti.⁸⁷

O zaman Ehrimen yaratıcı Ahura Mazda'ya karşı başkaldırdı. Evreni ve içerisinde yaratılmış yararlı unsurları kirletti. Zararlı haşereler ve diğer yaratıkları ortaya çıkardı. Ahura Mazda göklerin ortasında bir hendek kazarak onun saldırılarını önlemeye çalıştı. Ehrimen'in ardı arkası kesilmeyen saldırıları devam etti durdu. Bütün bu saldırılar sonunda ilk sığırı ve ilk insan olan Geyûmers'i öldürdü. Ancak toprağın derinliklerinde gömülü olarak saklanmış olan Geyûmers'in tohumundan kırk yıl sonra bir bitki filizleniverdi ve insanoğlunun ilk ataları olan Meşy ile Meşyâne çifti ondan ortaya çıktı. Ardından aydınlık ve karanlığın birbirine karıştığı Gomizeşn dönemi başladı.⁸⁸

⁸⁵ A.g.e., s. 103.

⁸⁶ A.g.e., s. 104.

⁸⁷ A.g.e., s. 104.

⁸⁸ A.g.e., s. 105.

Bütün bu iyilik ve kötülük mücadeleleri sürecinde insan bizzat kendi iyilikleri ya da kötülükleriyle ya aydınlık taraftarı ya da karanlıkların destekçisi olarak kabul edilecektir. Doğruluk yolunda adımlar atmış olanlar ölüm sonrası Çinvâd Köprüsü'nden kolaylıkla geçerek cennete varacak, aynı köprü kötüler için kılıç ağzı darlığında olacak, karanlık taraftarları onun üzerinden geçemeyip düşerek yaptıkları kötülüklerin karşılığı olarak cehennemde azap göreceklerdir. İyilikleri ile kötülükleri birbirine denk olanlar ise, **hemîstekân** ya da berzah adı verilen ara bölgede a'raf'ta kalacak, ne bir ödül ve ne de bir ceza ile karşılanmayacaklardır. İnsanın evrene gelişinin ardından üç bin yıl sonra Zerdüş't insanları eğitmek ve onları iyilik dinine ve doğru yola iletmek için ortaya çıktı. Onun dünyaya geldiği günlerde dünyanın artık üç bin yıldan fazla ömrü kalmamıştı. ⁸⁹

Her geçen bin yılın sonunda Zerdüş'tün soyundan büyük bir denizin derinliklerinde saklı bulunan bir kurtarıcı Soşyant/Saoşyanta olağanüstü bir şekilde ve insanüstü özellikleriyle evrene gelmektedir. Söz konusu kurtarıcının sonuncusu ve en özel alanının dünyaya gelişi esnasında iyilik ile kötülük arasındaki son ve kesin savaş başlamış olacak, eski bütün devler ve kahramanlar yeniden dünyaya gelecek, sonunda bütün ölümler dirilecek, Gûçih'r adındaki kuyruklu yıldız göklerden yere düşecek, yeryüzü tutuşarak alevler içerisinde kalacak, yerküredeki bütün madenler eriyerek yakıcı bir sel olarak her tarafı kaplayarak akacak. Bütün ölmüş insanlar dirilmelerinin ardından mutlaka bu korkunç ateş selinden geçecekler, sel iyi insanlar için hiçbir zarar vermeyecek, bu sınavı başarıyla verenler cennete gönderilerek ödüllendirilirken, tanrıların devlerle yapacakları son savaşın ardından Ehrimen orduları yenilgiye uğratılıp Ehrimen sonsuza kadar karanlıklar içerisinde gömülecek. Yerküre temizlenerek düzeltilecek sonsuzlara kadar kötülükler ve pisliklerden arı olarak kalacak. Bu durum Ferşkerd/transfiguration olarak adlandırılır. Bir tür tasfiye ve yenilenme anlamını ifade eder. ⁹⁰

Bu bağlamda **Zervanizm** inancıyla ilgili olarak birtakım önemli çalışmalarda yer alan araştırmaların sonucu şöyle özetlenebilir: asil ve eski tanrı Zervan çok sayıda kurban adadı. Bütün bunlarla amacı bir çocuğunun olması ve adını da Ahura Mazda koymaktı. Bin sal kurban adadıktan sonra teninde iki çocuk meydana geldi. Birisi kurbanlarını kendisi için adanmış olduğu Ahura Mazda, diğeri de, şüpheler içerisindeki Ehrimen idi. Zervan evren hükümdarlığını bu iki çocuğundan dünyaya ilk gelecek olana vermediği vaat etmişti. Ehrimen babasının tenini yararak çıktı ve dünyaya ilk ayak basan olarak hükümdarlığı talep etti. Zervan ona: "*Kimsin sen?*" diye sorunca, "*Ben senin oğlunum*" diye cevap verdi. Bunun üzerine Zervan: "*Benim oğlum güzel kokulu ve aydınlık yüzlüdür, seni ise kötü kokulu ve karanlık birisin*" diye çıkıştı. Tam o esnada Ahura Mazda, güzel kokular saçan aydınlık teniyle ortaya çıktı. Zervan onun kendi çocuğu olduğunu kabul ederek: "ben bugüne kadar senin dünyaya gelmen için kurbanlar adadım. Artık bundan sonra sen

⁸⁹ A.g.e., s. 105.

⁹⁰ A.g.e., s. 105.

benim için kurbanlar sunmalısın.” Dedi. Bunun üzerine Ehrimen babasının daha önce vermiş olduğu dünyaya ilk gelene hükümdarlık vereceği sözünü hatırlattı. Zervan da o zaman 9.000 yıl sana hükümdarlık hakkı veriyorum. Ancak bu sürenin bitiminden itibaren hükümdarlık sadece Ahura Mazda'nın hakkıdır diye son kararını verdi.⁹¹

Bütün bunlar ve daha başka birtakım veriler Sasanî dönemi Zerdüş inancılarının yaratılış konusunda daha çok Zervanizm eksenli inanışlar taşıdıklarını göstermektedir. Hıristiyan yazarların aktarmış olduğu bir efsanevi anlatı da bu inanışların ayrıntılarını vermektedir. Zervan inancı konusunda daha ayrıntılı bilgilere erişmek için Pehlevî Dili'nde kaleme alınmış birtakım eserlere ve özellikle de Bundehişt'n'e başvurmak gerekmektedir. Bu eserin Bundehişt-i İrani olarak bilinen versiyonunda Zervanizm ile ilgili ayrıntılar bulunmaktadır. Bir bakıma Zervan inancına ait *Mîno-yi Hired* de bu inanışla ilgili önemli bilgilere yer vermektedir. Ancak yaratılış konusunda fazla bilgi içermez. Daha önce de söylendiği gibi. Başlangıçta dünya imkan evreni idi. O dönemde sadece Zervan ya da zaman vardı. Şehristânî'nin aktarımına göre; Zervanîler, asıl ve kaynak olan nurun, aydınlık ve kutsal kişilikleri yarattığını ve bunların en büyüğünün de Zervan olduğunu iddia ederler. Bazı Süryani rivayetleri de **Şehristani**'nin görüşleriyle uyum içerisindedir. Bu yorumun özeti şöyledir: Zerdüş inanırları dört temel unsur karşılığında şu dört ögeye inanmaktadırlar: Eşûkâr, Zerûkâr, Ferşûkâr ve Zervân. Bu dördün sonuncusu Ehrimen ve Ahura Mazda'nın babasıdır.⁹²

Ahâmenişler döneminden itibaren yaratılışın asıl başlangıcı konusunda birbirinden farklı iki inanış yaygındı. Bazıları bu başlangıcı Zaman/Zervan olarak kabul ederlerken, bazıları da, bunun Öwâşa/mekan olduğu kanısında idiler. Birtakım araştırmacılar Öwâşa'nın rüzgar tanrısı Vayû ile aynı tanrı olduğunu, eldeki *Avesta*'da da Zervanizm karşıtı olan Vayu taraftarlarının inançlarının izlerine de rastlanmakta olduğunu öne sürerler.⁹³

Zervanizm inancı birtakım gerekçelerle Sasanîler'in yıkılışının ardından ortadan kalktı ve inanırı kalmadı. İslâm sonrası dönemde Pehlevî Dili'nde eserler kaleme alan yazarlar, dinî rivayetleri aktarırlarken Zervanizmle ilgili birtakım kaynaklarda yer alan bilgileri ortadan kaldırmak için yoğun çabalar göstermişler, ancak bu bilgilerin tamamını yok etmeği başaramamışlardır.⁹⁴

Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri de Zerdüş inancılarının kullandıkları resmî takvimde ay otuz gün olması ve ayın her gününe bir ayrı tanrının adı verilmesidir. Bu otuz günün adı olan tanrı adları kendi aralarında dört gruba ayrılarak Bundehişt'in ilk bölümünün son kısmında verilmektedir: 1. **Ahura Mazda**, Behmen, Ordîbehişt... 2. **Âzer**, Âbân, Hûr... 3. **Mihr**, Surûş, Rešn... 4. **Deyn/Mezdiyesn**, Erd, Aştâd...⁹⁵

⁹¹ A.g.e., s. 107.

⁹² A.g.e., s. 108-109.

⁹³ A.g.e., s. 110.

⁹⁴ A.g.e., s. 110.

⁹⁵ A.g.e., s. 113.

I. Erdeşîr'in atası, İstahr Anahita tapınağının reisliğini yürütmekteydi. Sasanî hanedanı her zaman bu tapınağa son derece saygı duymuş ve burayı çok önemsemiştir. Kaynaklardaki bilgilerden; her biri belli bir tanrıya özel birtakım ateşkedeler olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak bir yandan da her ateşkedede genel olarak her tanrıya tapınılır ve övgüler sunulurdu. Öte yandan bütün ateşkedelerin her yerleşim birimindeki şekli ve yapısal özellikleri birbirinin aynıydı. Her ateşkedenin tam orta noktasında yer alan ateşdan içerisinde hiç söndürülmeden sürekli olarak kutsal ateş yakılırdı. Genellikle her ateşkedenin sekiz dergahı ve sekiz köşeli birkaç odası bulunurdu. Bu yapıların en güzel örneklerinden biri günümüz İran'ında Yezd şehrinde bulunmaktadır. Söz konusu ateşkede eski İran'ın en önemli tapınaklarından biri olarak kullanılmış, İran'da İslâmiyet'in yaygınlaşmasından sonra da camiye çevrilmiştir.⁹⁶

Mes'ûdî, kendi yaşadığı zamanlarda **Süleyman Mescidi** olarak bilinen eski **İstahr Ateşkedesi**'ni anlatırken şu nitelermeleri kullanır: “*Ben bu mescidi gördüm. İstahr şehrine yaklaşık bir fersah uzaklıktadır. Güzel ve görkemli bir yapıdır. Yapısında şaşırtıcı büyüklük ve uzunlukta tek parça halinde taş sütunlar kullanılmıştır. Sütunların tepesinde de at ve diğer ilginç birtakım hayvanların şekilleri ve irilikleri açısından dikkat çeken heykelleri oturtulmuştur. Bu görkemli yapının çevresi ise, alabildiğine geniş bir hendek ve çok ir taşlardan yapılmış, duvarları yetenekli sanatkârların ellerinden çıkmış çok değerli kabartma resimlerle süslü bir hisarla kuşatılmıştır. Yöre halkı bu yapının eski peygamberlere ait olduğuna inanırlar.*”⁹⁷

Nakş-i Rüstem'deki Ahâmenişler dönemine ait hükümdar mezarları üzerindeki kabartma resimlerde içinde kutsal ateşin yandığını simgeleyen “ateşdânlar: *ateşlikler*” görülmektedir. Yapım şekillerinden diğer Asya milletlerinin tapınaklarından taklid edildikleri anlaşılmaktadır. Zamanla Zerdüş inanişinde güneşin ateş üzerine doğmaması geleneği yerleşti ve bu gerekçeyle de ateşkedelerde yeni bir yapım tarzı geliştirildi. Artık yeni yapılan ateşkedelerde yapının tam ortasına güneşin asla sızamayacağı kapkaranlık bir oda yapılmaya ateşdânlar da içerisine konulmaya başlandı. Bazıları Nakş-i Rüstem'de Ahâmeniş hükümdarları kabirlerinin hemen karşısında bulunan ve **Ka'be-yi Zerdüş** adıyla bilinen yapının bu tür ateşkedelerin bir örneği olduğu kanısını taşırlar. Selevkiler'e haraç ödeyen Pars emirlerine ait sikkeler üzerinde bu ateşkedenin resimleri yer alır.⁹⁸

I. Erdeşîr ile **I. Şapûr** dönemi gelişmelerine yer veren **Şehr-i Şapûr Kitabesi**ndeki bilgiler de hükümdarın taç giyme töreni esnasında saltanat egemenliğinin simgesi olan bir ateşi vakfetmektedir.⁹⁹

⁹⁶ A.g.e., s. 114.

⁹⁷ A.g.e., s. 114.

⁹⁸ A.g.e., s. 114-115.

⁹⁹ A.g.e., s. 115.

KAYNAKÇA

- Âbâdânî, Abdullâh Mubelliği, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, Tahran 1377 hş.
- Affî, Rahîm, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrân Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1374 hş.
- Âmuzgâr, Jâle, “Edebiyyât-i Bâstânî-yi Îrân”, *Âşinâ*, (Tahran 1997).
- Âştîyânî, Celâluddîn, *Zertuş, Mezdiyesnâ ve Hukûmet*, Tahran 1381 hş.
- Bahâr, Mihrdâd, *Ez Ustûre Tâ Târîh* (yay. Ebu'l-Kâsım-i İsmâîlpûr), Tahran 1377 hş.
- Bâkirî Ferd, Ali Asğar-Şerîfî Gülâmhuseyn, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1381 hş.
- Bausani, Alessandro, *Îrâniyân* (çev. Mes'ûd-i Recebniyâ), Tahran 1359 hş.
- Beyânî, Şîrin, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1381 hş.
- Christensen, Arthur Emanuel, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân* (çev. Reşîd-i Yasemî), Tahran 1332 hş.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş* (çev. Lale Arslan), İstanbul 2003.
- Eliade, Mircea-Coulano, Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü* (çev. Ali Erbaş), İstanbul 1997.
- Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüş “Ahura Mazda”*, İstanbul 1995.
- Henci, Emîr Huseyn, “Peyvend-i Esâtîr-i Îrânî Bâ *Târîh-i Îrân*”, irantarih.com.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973.
- İsfehânî, Rızâ, *Îrân Ez Zerdüş Tâ Kiyâmhâ-yi Îrânî*, Tahran 1369 hş.
- John B. Noss, *Târîh-i Câmi-'i Edyân*, (çev. Alî Asğar-i Hikmet), Tahran 1375 hş.
- Karatay, Osman, *İran İle Turan*, Ankara 2003.
- Kâtibî, Huseynkulî, *Edeb ve Edebiyyât*, Tahran 2535 şş.
- Mallory, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, (çev. Müfit Günay), İstanbul 2002.
- Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 45-46.
- Muîn, Muhammed, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1338 hş.
- Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş.
- Öztürk, Mürsel, “İslâmiyyet'ten Önceki İran Medeniyeti”, *Doğu Dilleri* (Ankara 1985).
- Pîrniyâ, Hasan, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1378 hş.
- Pûrziya, Resûl, *Târîh ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1385 hş.
- Râzî, Abdullâh, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, Tahran 1373 hş.
- Rosenberg, Donna, *Dünya Mitolojisi*, İstanbul 1998.
- Safâ, Zebîhullâh, *Hemâseserâyî Der Îrân*, Tahran 1367 hş.
- Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999.
- Sıddîk, Îsâ, *Târîh-i Ferheng-i Îrân*, Tahran 1338 hş.
- Şeriatî, Ali, *Dinler Tarihi* (Erdoğan Vatanserver), İstanbul 2010.
- Tanyu, Hikmet, “Ateş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Tefezzulî, Ahmed, “Ateş”, *Dâ'iretu'l-ma'arif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1367 hş.
- Vâhiddûst, *Nihâdînehâ-yi Esâtîrî Der Şâhnâme-yi Firdevsî*, Tahran 1379 hş.
- Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Ferheng-i Esâtîr ve İşârât-i Dâstânî der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1375 hş.
- Zumurrudî, Humeyrâ, *Nakd-i Tatbîkî-yi Edyân ve Esâtîr Der Şâhnâme-yi Firdevsî, Hamse-yi Nizâmî ve Mantuku't-tayr*, Tahran 1382 hş.